

NYELVÉSZETI FÜZETEK.

SZERKESZTI SIMONYI ZSIGMOND.

18.

TELEGDI MIKLÓS
NYELVE

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A MONDATTANRA

IRTA

GÁCSEI JÓZSEF

BENCÉS TANÁR.

BUDAPEST, 1905

ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. NYOMÁSA.

Ára két korona.

NYELVÉSZETI FÜZETEK.

SZERKESZTI SIMONYI ZSIGMOND.

18.

TELEGDI MIKLÓS NYELVE

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A MONDATTANRA

IRTA

GÁCSER JÓZSEF

BENCÉS TANÁR.

BUDAPEST, 1905

ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. NYOMÁSA.

A 16. század második felében ébredező magyar katolicizmusnak kétségtelenül egyik legkiválóbb alakja Telegdi Miklós, kit már kortársai közül többen, de később is sokan méltán nagynak neveztek. Legnagyobb katolikus író és hitvitázó a 16. században, a protestáns Bornemisziának méltó ellenfele. Legfőbb érdeme, hogy még idejében felismerte azt a kétségbevonhatatlan igazságot, hogy a katolikusoknak is, ha fel akarják tartóztatni a reformáció ostromát, az élő és írott szó fegyveréhez kell nyúlniok, vagyis a reformáció leghathatósabb eszközeit kell felhasználniok. Szavait, fennen hangoztatott elveit tettek követik. Ő a legelső katolikus író, ki elveti a deák nyelv bilincseit, egyháza tanait az irodalom terén magyarul hirdeti s a néphez intézve szavát, védelmezi a támadók ellen. Katekizmusán kívül, melyet még 1562-ben nyomtatott ki, 1577-től kezdve három vaskos evangéliumi magyarázat, három vitázó mű és két szertartáskönyv jelenik meg tőle. Részt vesz ezenkívül még a magyar törvények összegyűjtésében is. Mind megannyia fényes bizonyossága azon ügy iránt való fáradhatatlan buzgalmának, melynek szolgálatába szegődött.

Munkáinak egészséges, tősgyökeres, magyaros nyelve a 16. század magyar prózairodalmának egyik legkiválóbb mesterévé avatja. Sőt minden habozás nélkül kimondhatjuk, hogy ő a 16. század Pázmánya. Telegdi művei nemcsak mély és tanulságos tartalmukkal kötik le az olvasó figyelmét, hanem élénk előadásukkal, népies és természetes hasonlataikkal s általában a nyelv erejével és természetességével is gyönyörködtetnek. Erősebb kitételekkel csak helyvel-közzel találkozunk beszédeiben, de annál több ezek száma vitázó műveiben, amelyekben részben sorra cáfolja ellenfeleinek nem épen síma nyelven és szelid hangon írt ráfogásait, részben pedig maga is támadólag lép fel.

Egyházi beszédeiben a szerkezet arányára, a stílus erejére és szépségére nézve nemcsak hogy eléri, hanem felül is mulja

kortársait és ellenfeleit. Különösen jellemzi őket a világosság, rövidség és ennek kapcsán az érthetőség. Csak a sok idézés, az egyházatyákra és a szentírástra való gyakori hivatkozás zavarja meg több helyütt a beszéd kerekdedségét és rontja meg nyelvének magyaros ízét. Ily helyeken érezhető meg műveiben leginkább a latin nyelvnek hatása, főként az igemódok használatában.

Míg eszerint beszédeivel a magyar katolikus és egyházi szónoklatnak, azt mondhatjuk, ujjáteremtője, addig másrészt vitázó művei, legalább is katolikus részről, a magyar polemikus irodalomnak első érdemleges termékei.

Telegdi műveit a nyelvész szemével vizsgálva kimondhatjuk, hogy nyelvével a 16. században határozott fejlődést mutat. Mint a polemikusoknak általában, úgy ő néki is tagadhatatlanul nagy érdeme van irodalmi nyelvünk kialakításában. Épen azért nem érdektelen, sőt méltó és illő, hogy az ő munkáiból is ismerjük meg a magyar nyelvet történelmi fejlődésének legnevezetesebb korszakában. Kutatásaim folyamán több érdekes jelenségre akadtam hang-, jelentés-, alak- és mondattani szempontból. Mint-hogy azonban valamely író nyelvének szellemét, szépségeit, kiválóságait és fogatkozásait legjobban szó- és mondatfűzése tünteti fel, azért ezúttal Telegdi nyelvezete egyéb sajátságainak rövidebb tárgyalása után legbővebben a mai nyelvtől elütő mondattani különlegességeiről fogok szólni.*

* Kutatásaim folyamán főként Telegdi prédikációinak II. kötetét használtam, de figyelemmel voltam a III. kötetre és polemikus művére: »Telegdi Miklós pécsi püspöknek felelete Bornemissza Péter Fejtegetés című könyvére« is, különösen jelentés- és alaktani dolgokban. Prédikációinak I. kötetét, mivel nem szerezhettem meg, mellőznöm kellett. A »Felelet«-et a Régi magyar könyvtárban megjelent kiadás után használtam (12. sz., 1898.), a többit pedig az eredeti első kiadás után (II. 1578. Nagyszombat; III. 1580. Nagyszombat). Az adatok után a lapszám egyszerű közlése mindig a II. kötetre értendő, III. és mellette a lapszám a 3. kötetet jelzi, Fel. pedig Telegdi említett polemikus művét; a példák után levő római számok a 2. kötet első 14 lapjára vonatkoznak.

A HANGJELÖLÉS SAJÁTSÁGAI.

Mielőtt a szorosabb értelemben vett hangtant tárgyalnám, kíváncsún tartom, hogy a hangok jelzéséről, kiírásáról is szóljak; ez Telegdinél annyival is inkább megérdemli figyelmünket, mert katekizmusában és a többi 1577 óta megjelent művében egyes hangok jelölését illetőleg eltérésekkel, helyesebben mondva egyszerűsítésekkel találkozunk.

Ugyancsak itt lesz alkalomszerű, hogy írásmódjáról is — t. i., hogy mennyiben etimológikus vagy fonétikus — szóljak. Már Majláth Béla is kiemeli »következtesen keresztülvitt orthographiáját«, midőn 1883 okt. 22-én az Akadémiában katekizmusának facsimile kiadását ajánlotta.

A magánhangzók írása.

Az *a*-t a névelő és vonatkozó névmások kivételével a mai egyszerű *a*-val írja; ama két esetben következetesen *â* található: *â* verembe I., *â* dolog I., *â* posoni III., *â* többirül VIII., *â* minemű I., *â* ki I., *â* mit II., *â* kie V. stb. A visszahajtott ékezet hosszúságot jelöl, még pedig az *az*-ból elhagyott *z*-t pótolja. Ezekén kívül még csak két szóban akadtam *a* helyett ékezett *â*-ra, ez azonban ritkaságánál fogva sajtóhiba lehet.

Katekizmusában azonban az *a* névelő és a vonatkozó névmások *a* hangzója mindig *â*-val van jelölve: *â* kereštyen 7., *â* hitben 8., *â* könyuechket 8., *â* mi 10., *â* mire 4., *â* mennire 36. Prédikációinak II. kötetében is megtalálható ugyan e jelölésmód, de felette ritkán: *â* ki VIII.

Már nem oly egyöntetű az *â*-nak írása; hol *a*-t, hol meg *â*-t találunk minden következetesség nélkül: *ragalmazoi* I., *haborgatoi* I., *artalmat* I., *vait* I., *szandekiat* I., *oluastac* II., *tanulsagnac* III., *hamisságot* I., meg *âsta* I., *ârt* II., *artânac* II., *hazugság* I., *szoktác* VII. stb. — Katekizmusában ezen kívül még *aa*-val is előfordul, bár mindössze csak e néhány példában: *aad* 20, 45, *baal* 20, *maas* 25, 84, 85, 89, 91; egyszer meg *â*-t is használ: *visšavonâs* 86. Látható tehát, hogy első magyar munkájában használja még helyel-közzel a kettőzést is hosszú hangzó jelölésére, 15—20 évvel utóbb írt műveiben azonban ennek már semmi nyoma nincsen.

Az összes magánhangzók között legváltozatosabb, de egyszerűsmind legkövetkezetlenebb az *é* jelölése. Számtalan helyen csak pusztán *e*-vel írja: remeluen I., készétnec I., egyeb I., beszedi I., teteiere I. stb. — Továbbá jelöli *e*-vel: sertesé I., feigre I., serthessen I., véghez I., erettem IV. — Az *é*-nek mai jelölése szintén előfordul számtalan helyen: ellenségi I., sertése I., tér I., még II., része II. stb. — Katekizmusában ezeken kívül a következő szavakban még kettős *ee*-t is találunk *é* helyett: *ees* 16., *keet* 43, 44, 55., *heet* 56, 57, 80., *meeg* 77., *eel* 82., *eelne* 85., *eeleni* 64., *eleeg* 72.

A zárt *ë*-t mai írásunkkal megegyezően Telegdi is csak egyszerű *e*-vel írja.

A nyílt *e* legnagyobbbrészt *e* nála, de néha *ë*-t is találunk: szerelmet I., illeti XII., kédig 67. A mutató névmás magashangú rövidebb alakja mindig tompa ékezetű: *è* szent VIII., *è* szép draga VIII., *è* vilagon I., *è* mai 2., *è* változást 2.; a tompa ékezetet itt is az *az*-nál látott módon értelmezhetjük.

Az *u*-nak a kódexekből, valamint az első nyomtatványokból ismeretes kétféle írása t. i. *u*-val és *v*-vel Telegdinél szintén megtalálható, nála is minden rendszeresség nélkül. Katekizmusában ezen kívül még kettős *w*-vel is jelöli az *u*-t: *twdomanyat* 12., *wr* Isten 13., *wi* 63.

Prédikációiban teljesen egyöntetű az *ü* hang jelölése, t. i. a 16. században általánosan használt *ũ*-vel jelöli; ugyanezt a jelzést használja katekizmusában is, de itt még előfordul a század elején divatos kettős *w* is, bár csak egy szóban és az *w* (*u*)-tól megkülönböztető kis ^o nélkül: *gywmölchõt* 10.

Az *ö*-t rendszeren *ô*-val jelöli. Csak nagy ritkán találjuk *eu*-vel írva: *beu* 311, 381., *heusége* 783., *beuseges* kat. 71., (valóbbbszínű azonban, hogy az *eu év*-nek olvasandó, mert csak a *bö* és *hő* szavakat írja így Telegdi, ezeket pedig régenté *bév*-nek és *hév*-nek ejtették). Gyakrabban használja már az *oe*-et, de legnagyobbbrészt csak ritkított betűkkel írt szövegben, főként a prédikációk elején levő evangéliumi szakaszok fordításában: *idoeben* 1., *elsoe* 4., *hetfoe* 42., *oerültenek* 224., *oerülenec* 224., *oerüllýunc* 248. Egy esetben *eõ* is található: *ideõ* 744. Katekizmusában még elég gyakori az *ö*-nek ez utóbbi jelölése, de legtöbbsnyire az *o* fölötti kis ^o elhagyásával: *öreoc* 4., *eoregbethesse* 5., *ereokkal* 5., *eoreokke* 5., *keolt* 11. (*kelt*), *seoth* 42., *eotõd* 68., *keõnywehke* 12. Ugyancsak katekizmusában találjuk még az *ew*-vel írott *ö*-t is, bár csak ez egy szóban: *few* 3.

A felhozott példák általában azt igazolják, hogy a kettős betűk nem csupán hosszú, hanem rövid hangzók jelölésére is szolgálnak, s ezért téves Majláthnak Telegdi katekizmusában ismeretetésében épen az *ö* hangról mondott azon kijelentése, hogy a kettős betűk hosszú hangzót jelölnek.

Az *i* hang jelölésére rendszeren a mai jelet, betűt használja. Emellett előfordul *y*-nal is, katekizmusában sűrűbben, prédikációiban pedig csak ritkán: *oraygh* kat. 8., *thynectec* kat. 7.,

tyſtec kat. 13., hinny kat. 14., ky kat. 16. chelekednyec 83., tyztelne 159, 168.

A mássalhangzók írása.

A mássalhangzók körében a legszembetűnőbb eltérésekre Telegdi Katekizmusa és Prédikációi között a *t*, *g* és *gy* hangok kiírásánál akadunk. Katekizmusában ugyanis igen gyakran, bár nem kizárólagosan még egy *h*-t találunk az illető hangok után, míg prédikációiban ennek semmi nyoma nincsen. Előfordul a *h* nemcsak a szó belsejében, hanem a szó kezdetén és végén is. A *t* után mindössze e néhány szóban: *thynektec* 7., *theneked* 14, 38., *võth* 18., *mith* 34, 50., *seoth* 42. Sokkal gyakoribb e *h* a *g* és *gy* után: *meegh* (mig) 7., *ighen* 5., *megh* 7, 8, 13, 18, 71., *tewelghesektûl* 8., *oraygh* 8., *iduessegheç* 9., *ſentsegheç* 12., *raghaſkodic* 13., *ideghenec* 13., *dolghot* 13., *remensegh* 13., *maghas* 19., *esmegh* 19., *ſûksegheç* 22., *legheleſer* 33., *ighassagon* 43., *fûgh* 43., *leghottan* 49., *meghalgya* 68. A régi nyelvemlékek csak igen gyéren használják e *h* betût; *t* után többnyire az *itt*, *ott* szavakban s ezekben mintegy az elmaradt második *t* pótlásának, tehát a *t* hosszúsága jelzésének tekinthetõ. A *g* és *gy* után is többször mássalhangzópótlónak mondhatjuk ugyan, egyes szókban azonban, amint a felsorolt példákból is látható, legfeljebb analógiás hatást kell keresnünk. A *gy*-t egyébként hol *g*-vel, hol *gy*-vel írja Telegdi, de ritkán *gi*-t is használ jelölésére: *hoç* II., *fogaðgac* V., *eðnehanszor* VII., *egebec* VIII., *kegies* 67., *egi* (egy) 600., *gongia* kat. 10., *vagion* kat. 14., *hogy* II., *vagyon* II., *egyebet* II, IX., *tegyenec* IX.

A *j* betût Telegdi nem ismeri még, hanem helyette rendszeren *i*-t használ, katekizmusában meg néhányszor *y*-nal helyettesíti: *ereyevel* 20., *õly* 45., *õly* 46., *walya* 12., *titkyat* 18.

A *k* hangot szó kezdetén és belsején mindig *k*-val, szó végén pedig *c*-vel jelöli: *olvasoknac* I., *panaszolkodic* II., *keszétet* I., *kezekbe* II., *masic* II., *iambornac* III., csak *coronaiat*-ban (112) van *c* a szó elején, bizonyosan azért, mert még igen érezte latin eredetét. Ha azonban a szó belsejében két *k* kerül össze, a másodikat rendszeren *c*-vel írja: *ragalmazasokkal* II., *tevelygesekkel* III., *szitokkal* IX., *õrðke* 7, 8.; nagy ritkaságok közé tartozik, hogy a másodikat is *k*-val írja: *eoreokkal* *eoreokke* kat. 5., *melyekkel* 2.

A mai *v* a prédikációkban hol *v*-vel, hol meg *u*-val van jelölve, a katekizmusban még egy harmadik betût is használ a *v* jelölésére, t. i. *u*-t: *kõnyunyomtato* 3., *kõnywechket* 3, 4., *nyelwen* 4., *wegyetec* 9., *idwõssegere* 10., *walya* 12., *wolnanac* 13., *wig* 33., *kedw* 40.

A már említett *gy*-n kívül a többi három palatalis mássalhangzót is körülbelül felerészben *y* hozzáírásával jelöli, felerészben meg a *g*, *l*, *n*, *t* betük mellé vagy fölé tett kis ékezet (') fejezi ki a jésítést; csak igen gyéren szerepel az *i* ilyen minőség-

ben: Kerestien I., atia 40., niavalia 53., heljere 375., szekrenie 460. Néha jelöletlen is marad ugyan a jésítés, ez azonban pusztán sajtóhibának tekinthető s azért nem is érdemel figyelmet.

A sziszegő hangok jelölésére a ma szokásos betűket használja, csupán a *zs*-nek nincs külön jele, hanem általában *s*-sel jelöli. Bár e betűk alkalmazása is legnagyobbbrészt megegyezik a mai használattal, mégis többször található egyik a másik helyett, úgy, hogy emiatt e hangok esetleges cseréjéről később nem is szólhatunk.

Némileg már több következetességet tapasztalhatunk a *cz* és *cs* hangok kiírásánál. Amannak jele mai írásunkkal teljesen egyező, emezé azonban a 16. században még szélteben használt *ch*. E két betűt sokkal ritkábban cseréli fel egymással, mint a sziszegő hangok jelölőit.

Telegdi helyesírása.

A régi nyelvemlékek íróinál csak nagy ritkán találkozunk az etimológiai érzék némi jeleivel. Ennek hatása csak később, a 16. században jelentkezik íróinknál, midőn egyesek már tudatosan is foglalkoznak a nyelv szerkezetével. Noha már gyorsabb léptekkel haladnak a 16. században az etimológiai írásmód érvényesítésére, általában mégis a fonétikai az irányadó. A küzdelem a kétféle mód között majd minden írónál megtalálható. Telegdi is általában a fonétikai írás hívének bizonyul. Számtalan példát említhetünk ennek feltüntetésére: *teczet* V., *tuttanakis* X., *kösseg* XI, 15., *erchec* XII., *annya* 1., *mennyetec* 1., *mongyatoc* 1., *vattoc* 2, 645., *gonossag* 3., *megteczic* 7., *partyara* 8., *hatta* 9, 662., *engette* 9, 312., *bizonechuc* 26., *ki hannunc* 29., *algya* meg 49., *kennyarul* 50, 140., *mennyel* 25, 138, 771., *maragy* 44., *acz* 109., *haggya* 132., *bochatangyatoc* 174., *el veszesséc* 235., *teremchűnc* 255., *attal* 610., *szanchon* 654., *tapogacz* 761., *aggyunc* 822., *közelgecz* 872., *iaczasra* 889. Ezzel szemben a tisztán etimológiai írásmódra, a *tő* és *képzők*, illetőleg *ragok* feltüntetésére csak szórványosan akadunk példákra: *mindiarast* XIII., *ketseg* 7, 8., *gonosszagnac* 36., *dichoetsetec* 285., *szabadsag*, 819., *szidkozodunc* 465., *vigadtoc* 3.

Telegdi ingadozását a kétféle írásmód között semmi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy sokszor egy és ugyanazon szón belül is észlelhetjük mindkettőnek nyomait, kiírja tisztán a szótőt is, de viszont a kiejtés lehető hű letükrözésére a szótő utolsó mássalhangzója és a rag összeolvadásából keletkezett új hangot is leírja. Az efféle alakok száma nála úgyszólván nem kevesebb, mint azoké, amelyek a tisztán fonétikai írásmódot mutatják: *mondgya* I. IV. 555., *fogadgyac* X., *tanetcha* VII., *modgyat* VIII., *kovaszosodgyon* 30., *maradgyon* 84., *bochanattia* 85., *gondgya* 99, 113., *hadgya* 154, 579, 650., *adgyunc* 167., *dihösköddgyec* 131., *adcz* 382., *tudcz* 273., *fedgec* 433., *iandgyatoc* 662., *elhidgyűc* 727. Legérdekesebbek e csoportból a *hadgya* (154, 579, 650.) és *el hidgyűc* (727) alakok, melyeknek tövébe való-

szerűleg a gyakori *d* végű ige-tövek okozta analógiás hatás folytán került a *d*. E két igehez sorakozik még a *van* segédige, melynek többes számú 3. személyében is sokszor találkozunk a *d*-s tövű *vadnac* alakkal. Egyébként ez alakok nemcsak Telegdinél, hanem a régiségben általában s a 16. század többi íróinál is gyakran előfordulnak.

Feltűnő Telegdinél, hogy míg az összetett szavakat majdnem mindig, az igekötős összetételeket pedig kivétel nélkül elválasztja s külön-külön írja alkotórészeiket, addig az *is* kötőszót (sokszor még *es*) mindig egybeírja az előtte álló nyomatékos szóval; ez világos jele annak, hogy az illető hangsúlyos szóval egy szólamot alkotva egybe is ejtették: *imeztis* I., *ennekemis* II., *reszebenis* IV., *szotis* IV., *kőezűis* V., *tanulhatnakis* VI., *Palis* XI., *szentirasbolis* XIV., *győződelmesis* 6., *bizonnyetasies* 7., *szűkseginkbenis* 106., *keresztyeneknekis* 129., *állis* 566., *esikes* 566.

Ami végül az írásjeleket illeti, ezek közül csupán a kérdőjelnek van a maitól eltérő alakja, t. i.: ∞. Alkalmazásukban, különösen a vessző használatában, hiába keresünk a mai eljárással egyezést vagy egyáltalán következetességet; a latin szöveg fordításánál gyakran követi, még pedig többször helytelenül annak eljárását. A kettőspontot kötőszók, pl. a magyarázó *mert* előtt is használja: de az ű gondolatya heiaba ualo, hazugság es erőtlen: *mert* néchac szandekiat veghez nem viheti I.; tulajdonnév állandó jelzője után is kiteszi, de csak akkor, ha azt a jelzőt rövidítve írja, s épen azért ily esetekben a rövidítve írt szavak után a manapság szokásos pont helyettesítőjének tekinthető: Sz: Pal 580, Fel. 111., sz: Doctoroc 499.

HANGTAN.

A) A magánhangzók változása.

1. Az időmérték változása.

Még a 16. század első felében gyakori jelenség a bibliafordítóknál, hogy a magánhangzók hosszúságát kettőzéssel is jelölik; Telegdinél már csak igen gyér számmal s kizárólag katekizmusában akadunk ily jelölésre. De mivel azon szavakat, melyekben a hangzó hosszúságát kettőzéssel jelöli meg, ma is részben hosszan ejtjük, azért az időmérték változásának szempontjából nem is érdekelnek bennünket. Van azonban Telegdinél is több szó hosszú hangzóval írva (ékezet a meglevő rövid hangzón), melyeket ma ugyan röviden ejtünk, legalább a művelt köznyelvben, de azért a hosszúság megjelölését mégsem mondhatjuk csupán esetleges, vagy talán következtetlen jelenségnek, hanem az eredeti hangállapot feltüntetésének kell tartanunk. Ama következtelenség ugyanis, melyet az *á* és *é* hangok írásánál jeleztünk, csakis azon esetekre szorítkozik, mikor a ma is meglevő hosszúság jelzését hagyja el. Ilyen szavak: *ész*ed 124. el *vét* (vet) 138, 172., *vész*ed 148., meg *esmért* 234., meg *észic* 395., *vér* (ver) 524.

*ész*ed meg *észic* *é*-je helyett ma zárt *é*-t ejtünk, de a hosszú hangzó eredeti voltára utalnak a még ma is hosszan ejtett *étel*, *étek* szavak. *El vét*-et Szatmáron ma is így ejtik s Kölcsey is használja Zrínyi dalában; »S fényt a késő századokra *vét*;« v. ö. továbbá Népkgy. 2:151. — *vész*ed is egyike azon igéknek, melyeknek töve *v*-re végződött s ezeket egyes alakokban ma is több helyen hosszú vokállissal mondják: *lészen*, *tészen*, *vészen*; egyébként a régi nyelvben is elég gyakran megtalálható a hosszú vokális: Pázm.: Préd. 11., Apafi: Vend. 613., Amade: Vers. 102. stb. A NySz.-ban Telegdiéhez hasonló alakot mutatnak a következő írók is: Winklc. 105, 326., Sylv.: UT. 1:114., Zvon: Post. 1:71. — meg *esmért*-nek hosszú hangzós alakja nemcsak a régiségben fordul elő sűrűn, hanem még ma is hallani Dunántúl. — *vér* (ver) dialektikus megnyújtás; Bánffy-Hunyadon ma is meg *vér* (Nyr. 9:21), továbbá a Szilágyságban (Nyr. 6:418); 19. századi íróknál is olvasható: Kisf. S.: Kes. Szer. 94. dalában, Arany: Haml. 9. »Vásárban«, Vajda: Kriszt. 2:75.

2. A zárt és nyílt hangok változása.

Telegdinél is, mint a 16. században általában, nagy számmal találkozunk oly alakokkal, melyeket mai írásunkkal szemben hol nyiltabb, hol meg zártabb hangzót jelölő betűkkel ír. Sokszor a körülálló hangokhoz való asszimilálás észlelhető, különösen a kötőhangzók színezetét illetőleg. Néhányszor meg egy és ugyanazon szót más helyen más és más betűvel írja.

Mai *a* helyett *o*: lakodalmokban III., szidalmokkal III., oszton 60, 80, 223, 329., alhatatosoc 164., iouaidat 52, 132, 375. (A *ioua* alak Debrecenben még ma is hallható Nyr. 6:161), hatalmot 332., holdot 639., boszonkodic 806., bizokodgyal 80 (NySz.-ban nincs meg *o*-val).

Mai *o* helyett *a*: varasban 235, 331., Magdalnanac (vö. a latin: Magdalena), hallade 12., alnaksagba 25, 107, 131, 301., zalagul 68., zalaga 69, 127, 261, 262. (A 16. században nagyon sokszor így, a kódexekben meg alig akad egy-két *o*-s alak), allapattyoc 120, 213, 124. (A 17. század előtt általánosnak mondható), mastan 121. (A kódexekben majdnem mindig *a*-val), faidalamba 128., valagatast 175., chattagasokban 250.

Mai *o* helyett *u*: Euangeliomról X., rulla 5, 113., vsurára 266. (A régi nyelvemlékekben is majd *o*-val, majd pedig *u*-val fordul elő) világtul 240., gunnac 596, 635., buretlac 847. (Nyelvjárásban ma is.)

Mai *u* helyett *o*: óndok III., VI., óndokol III. (Kizárólagosan ily alakban használja, a kódexekben pedig csak nagyon ritkán van *u*-val), tanobizonsagokat 10. (Így még Helt. Bibl. I. Nn 2., Kár.: Bibl. 188., a kódexekben nagyon gyakran) tanolsagot 63., masonnet 299., pasztoroc (pásztoruk) 302., dolgoc (dolguk) 125.

Mai *e* helyett *i*: itülem 87, 391, 429., kisztet 181, 416, 572., dichiruen 193, 381., igértet 377. A felsőtiszai nyelvjárásokban ma is megvan e hangváltozás.

Mai *e* helyett *ö* (ö): vöttec II. 32, 290, 292., töttec V. 15, 158, 893., löt VIII., tötte 2, 333, 341., öttünc 19., ötec (ötték) 358., gyüleköze 631. — Ritkábban fordul elő *e* helyett *ö*: el röttöt 290. (Így még GyöngyD.: M. V. 17-ben is), köbelebe 375. (Legújabb adat ugyanily alakra Vás: CanCat 480, 495.)

Mai *i* helyett *e*: kesztetec I., szeled (szelíd) 51., szenenec 71., esmeretiből 73., hertelen 93, 267. (Dunán túl mai is több helyen), ként 96., (még ma is gyakran hallható kénozza, kénszenvedés), még (míg) 107, 223., annera 108, 136., segetséget 169., kesertetekről (vö. ma is késértet) 391, 429.

Mai *ö* helyett *e* szótóban csak ritkán található: beuebben 10, 83, 159, 359., nég (nyög) 264, 630., iduezülnek 288., vizezön 541., emleiből 655., külembet 328.; annál gyakoribb azonban a több birtokos egy birtokú harmadik személyű személyrag régi *ek* alakjában e hangváltozás: testec 12., elmeieket 25., eszekbe 48., keszekbe 52. stb., továbbá a személyragos főnévi igenévnél:

enniec 37., chelekednyec 83., szenuedniec 124. Ide sorozható még a néhányszor nem hasonuló *szēr* is: *ötszer* 241., *előszer* 417, 462., de egyéb ragoknál is előfordul, így a tárgyrag és határozó *n* rag előtt: *ezüstet* 114., *késen* 448.

Mai *i* helyett *ű*: *űdöt* 131. (de időben 1, 61, 75.), *tűűsekről* 497.

Sokkal gyakoribb mai *ű* helyett *i*: pispókóket III., VII., kilömben IV., *űduűzfűlne*c XIV., *kűlső* 19., *űnne*ples 28., *egyigűfű* 31., *műhelyekbe* 49., *kűlömb*ség 86., *igűyet* 90, 345., *fig* 98, 101. (Telegdi az utolsó, kitől a NySz. a *fűgg* igét még *i* betűvel idézi), *dűhűseggel* 127, 131., *igűethetűne*c 816.

Többször található mai *ő* helyett *ű* is: a harmadik személyű személyes névmást mindig *ű*-vel írja: az *ű* sertese, az *ű* feiere I., *űc* II., *űtet* II., *űuet* II. stb.; a *-től -ről* határozó ragok: a *kűrűl* IV., *melűyekrűl* IX., *errűl* 57., *tűlűc* X. 309., *tűlűlete*c 2., *mentűl* X. stb.; egyébként tőszókbán igen ritka e hangváltozás: *űűne* 90, 139., *űűűn* XIII. 498., *tűűűsekrűl* 497.

Mai *ű* helyett *ő*-re csak a két szótfőben: *gyűűiteni* 305, 385., és *fűrdű* (ma is több helyen hallható) akadtam, egyébként pedig csak ragokban és képzőkben fordul elő: *tűlűc* X., pispókóket III., *neűű* 313, 374.

3. A magas és mély hangok változása.

Több oly régies alak ötlük itt szeműnkbe, amelyek ma a köznyelvűből ugyan már kivesztek, de a nyelvjárások egyikében vagy másikában, habár nem is mind, de részben mégis megtalálhatók. Sűrűn találkozzunk a mai *tehűt* mélyhangű *tahűt* alakjával X., 4, 24, 85, 87, 127, 135. stb.; a NySz. a 16. századból a mélyhangű alakot csak Heltaitól (Bibl. I. h.) idézi, a 17. századból pedig csak Kálditól emlűti (Bibl. 232.). Még Pázmánynál is megtalálható eredetűbb *akkor* jelentésében, Telegdinél azonban egyetlen egyszer sem fordul elő e jelentésben; Debrecenben még ma is megvan (Nyr. 9:162).

A mai irodalmi és köznyelv *onnűt*-jának nyelvjárasi *onnűt* alakja is igen gyakori (8, 139, 272, 538); ide sorozhatók még a kűvetkező határozó szók is: *műsunűt* 102, *ű honűt* 139, 144, *ű honűd* 143; a NySz. a 16. századból hasonló alakkal csak két adatot ismer (Decsi: SallC. 47, CisH. 4), a 17. századból is csak kettűt emlűt (Hall: HHist. 2:298, Cseh: Orok. 24).

Hasonlű hangvűltozást tűntet fel az *olűyűtan* mellűknűvi mutató névműs (113, 128, 261, 387, 570, 790); Telegdin és a kűdexeken kűvűl a NySz. ilyen alakban még Lűpes Bálinttűl idézi (PTűk. 2:143).

A *sűhol*-nak a régi nyelvben áltálánosan divatos s egyes nyelvjárásokban ma is élő *sohűl*, *sohoua* (126, 186, 835.) alakjűt Telegdi gyakran használűja, de nűha *sehűl* is feltűnik; a NySz. tűle nem idézi. *Alamosűt* 439, *alamosűnalkodással* 777, még a

latin eredeti hatását mutatják. *szauárkodic* 599 (miképpen a hegről a völgyre foly és *szauárkodic* az esső víz) alakot a NySz. nem ismeri, o-val is csak *szovarkoznánac*-ban található meg (TörtT. 82); a mai *szivárvány* főnevet azonban mind o-val, mind pedig a-val már több írótól közli (a-val: RMK. 2:97, Born: Préd. 9, Sztár: VízözB. 2, Vás: CanCat. 140, Zvon: Post. 1:28). — *zanabonát* (zenebonát) 64, 821, megvan hasonló alakban Telegdin kívül még a NémGl. 107, és EsztF.: Ig. Any. 347.

A határozóragok közül mint kivételt a *szēr-t* kell megemlítenünk; ez többször megtartja magas hangzóját akkor is, mikor mélyhangú szavakhoz járul: *egynehanszer* 44, 493, 548, 687, *maszer* 185, *harmadszer* 185, *masszerre* 369, *annyszer* 476, 793, *harmincszer* 545. E rag még a 17. században sem illeszkedik néha több írónál, ma azonban csak a széleken levő nyelvjárásokban, Udvarhelyben, Göcsejben és még Nógrádban járul mélyhangú szókhöz is változatlan magashangú alakban (TMNy. 705.). — A *rajt* (rajtam, rajtad stb.) határozószónak magashangú *reita* (384) alakja szintén előfordul; mindkét változatot megtaláljuk a régi nyelvben is, a magashangú alak azonban ma már csak a háromszéki (NyK. III., 9), csíki és gyergyai (Nyr. VII:331., VII:480.) nyelvjárásokban található. Az elváltozás a rákövetkező j hatásából magyarázható meg (vö.: *paraj*: *paréj*, *taraj*: *taréj*, *ganaj*: *ganéj*). — A szóképzés köréből az *ék* nom. dev.-t hasznult *ok* alakban mutatja ez egyetlen szó: *aiandokokat* 226. 263. 301.

4. A magánhangzók megmaradása és eltűnése.

Az itt tárgyalandó alakokról általánosságban elmondhatjuk, hogy nagy ingadozást, helyesebben szólva következetlenséget tapasztalunk. Egyedül a középfok képzője járul következetesen kötőhangzó nélkül a mássalhangzós végű melléknevekhez, de ez nem különös sajáttság Telegdinél, hanem általában korának egyöntetű eljárása.

A mai nyelvvel szemben magánhangzó bővülést látunk a következő igealakokban: beszelleni VII. 82. 221. 567., mondotta 16. (néha még ma is így!) el vegezet 72., támadot 137. 150., végezeseből 154. 157. 328., maradot 156. 461., igeretetic 252 (igértetik), keduelenec 252., elegeszie 470. 566. — E bővült alakok mellett igen nagy számban találkozunk még Telegdinél az ú. n. hangzóvesztő igékkel: *értne* XI. 176., *gyakorlya* IV. 97. 102. 195. 201., *veszerly* 123. 170. 479., *merészlye* 141., *ingerl* 245. 555., *érdemlyűc* 248. 367. *öldőklyűc* 283., *gyaszlassal* 672., *karomlya* 728., *ostromlyac* 816. — Ezen igékbe újabb időben mindig jobban és jobban behatolt a magánhangzó, még pedig a sűrűbben használt harmadik személy hatása folytán, ahol egyes ritkább esetek kivételével már korán a bővebb, magánhangzós alak lett uralkodóvá. — Manapság csupán egyes tiszai vidékeken lehet még efféle régies alakokat hallani (Nyr. XVIII:23.).

Az eredeti teljesebb alakot mutatják a következő szavak: *miert hogy* 12., *nekiec* 12. 15. 16. 72. 175. stb. (Gyergyóban ma is: *nékie, nékiec* Nyr. VIII:230, 232.). *aletatossaggal* 33. 182. 183. 400., *hejaban* 37. *fordádieben* 86., *mezetelenseget* 110., *viga-ságra* 120. 126. 135. 193. (a NySz.-ban legújabb adat Hallernál van), *menyekőzőiebe* 142. 405. 686., *halaadatlaniságáról* 390. 550., *eifelikor* 543., *korchoma* Fel. 164. (Mai köznyelvi alakja a NySz. szerint csak Rák F.: Lev. I. 262.-nél található először.) — Különös még egy helyen a *megtér* ige imperatívusának *i*-vel bővült alakja: *megterij* 138. Hasonlít ez imperatívus az *ít* végű igéknek a régiségben és ma is egyes nyelvjárásokban meglévő imperatívusához, ez azonban Telegdinél teljesen azonos a mai köznyelvi alakkal, s azért nem is nevezhetjük analógiás alakulásnak. — Elavult ma már a kötőhangzós *ragadomány* (41.) is. Szokatlanul hangzik továbbá a kötőhangzó megmaradása az *esztet* (ész)-ben (153.).

Míg az igék körében a hangzóeltűnés majdnem kizárólag a kötőhangzó kihagyására szorítkozik Telegdinél, addig a névszóknál e hangtani változás sokkal gyakoribb s legtöbbször csak pusztá írás-, illetőleg sajtóhibának kell bélyegeznünk, amennyiben más okát hiába keressük: *olynac* XI. 35. 66. 445., *egyc* 92. 93. 144., *egyket* 180., *valamelyket* 180., *mellykcel* 306., a *tőb* (többi) 93. 297., *tanetvanyt* 139. (Ennél, valamint az előző *egyc, mellyc*-féle alakoknál az *y*-t valószínűleg *i*-nek kell vennünk, s ez esetben a palatalis hang megjelölése maradt el), *egybben* (egyébben) 207., *egybutis* 322. 574., *nluan* 333., a *menből* 353., *egybeknec* 464., *foglyla* (fogollyá) 492., *hiunec* 693. 737., *bőlchsegeket* 718.

B) A mássalhangzók változásai.

1. Mássalhangzócsere.

A sziszegő hangoknak egymással való cseréjét már a kiírásuknál jelzett ok miatt elmellőzve, úgyszintén a palatalis hangoknak sokszor tapasztalható jelöletlenül hagyását egyszerűen megemlítve, áttérhetünk a mássalhangzócsere különféle eseteinek bemutatására.

E hangváltozásoknak legnagyobb része Telegdi fonetikai írásmódjára vezethető vissza s ép azért, ha itt is szólni kívánunk róluk, a hasonulás jelensége alá kell őket foglalnunk. Eszerint teljes hasonulást találunk a következőkben: *tassolba* 105., *fassangot* Fel. 27. *fassang* Fel. 27., *hattoc* 111. 120. 130. 299., *maratoc* 111. 155., *vattoc* 123. 154. 307., *fohaszkottasson* 134., *tuttokra* 228., *szenuettenec* 242., *el teuelyettem* 421., *atta* 520.; általában a *d* mindig hasonul a rákövetkező *t*-hez. — Gyakran asszimilálódik a lágy hangzó a következő keményhez: *szepektec* 2., *el feletkezie* 121. 744., *imátkozunc* 171. 186. 306., *monthatatlan* 129., *tagathatatlan* 512. (de *vö. rodhatatlan* 112. 313.), *hazukságot* 47. 100. 555., *nyukszie* 336., *harakszie* 462.

A *val*, *vel* és *vá*, *vé* ragok egy-két esetben még nem hasonultak a *tő* végső mássalhangzójához: *reguel* 402. 221., *őzue* (össze) 285. — A hasonlatlan *val*, *vel*-l el egyébként még ma is találkozunk a keleti székelyeknél, csángóknál és palócoknál (Nyr. VII:428.), a palócságban pedig a *vá*, *vé* is megtartja néha *v-jét* (Nyr. VI:85, XIII:377).

Egyéb mássalhangzócserek: orrhangú ajakhang orrhangú foghang helyett s viszont: *talam* II. XI. XII. 86. 111. 114. 217. stb., *meueti* VII. IX. 155. 227., *hiszem* (hiszen) 86. 88. 111. 187. stb. (Erdekes, hogy a NySz.-ban egyetlen *n*-es alak sincsen); régies alak a *külömb* *külömbféle* is 95. 204. szantalan 30. 31. 47. 107. 348. (A foghangú *t* hatása folytán; a NySz.-ban a 16. századból van az első adat rá s az utolsó Zrinyi: A Syr. 40.), szíuenben (szívemben) 252. — Sűrűen találkozunk még a kemény és lágy torokhangok, valamint a kemény és lágy foghangok cseréjével is, mindezek azonban legtöbbszörre sajtóhibák s azért nem is foglalkozunk velök.

Még az ellentétes *pedig*-ről kell külön megemlékeznünk. Ez többféle változatban fordul elő: *pediglen* 153. *peniglen* V. VII. 2. 82. 99. 100. 341. stb., *kedig* V. VIII. 75. 108., *kedid* 380. Ez utóbbi alakot sem a NySz., sem pedig Simonyi »A magyar köztöszók« című munkája nem ismeri.

Végül megemlíthetjük még a *hadni* és *vadnak* igéket. (L. Telegdi helyesírása című fejezetet.)

2. Mássalhangzói eltűnés.

A mai hangállapottól való eltérések legnagyobb részét azon alakokban találhatjuk, ahol rag vagy képző kerülván össze az alapszó, illetőleg szótő végső mássalhangzójával, teljes hasonulás esetén hosszú mássalhangzó helyett rövidet ír. Egyszerű mássalhangzót használ továbbá Telegdi a perf. kettős *tt*-je helyett, a hosszú mássalhangzón végződő határozószók- és ragoknál és a középfok képzőjénél. Mind e különbözések azonban inkább csak ortográfiai jelenségek s nagyrészt sajtó- vagy tollhibák: *olua* IV., *avalis* III. VII. 104. 150., *egyebekelis* IX., *lás* XI. 369., *ahoz* 161. 197. 329., *enekecel* 40., *tanetuanyal* 45., *atyanka* 70. *testül* (testtől) 236. 667., *éhel* 242., *bekeseg* 61. 116. 178., *alab* II. *hamareb* III. *inkab* V. 288., *iob* VII. *könnyeb* 100., *közöt* I. II., *ezelőt* V., *masut* VIII., *alech* (állítsd) 310., *imád* 320., *küld* (küldd) 375., *tarch* meg 612., *fogadot* I., *okadot* III., *illet* V., *teczet* V., *adot* 289., *öttec* 357.

Magában a szótőben is elmarad egy-egy mássalhangzó, de ez sokszor csak esetleges s gondatlanságnak tulajdonítható: *keszeretöc* 2. 11. 57. 93. 305., *bodog* (eredeti alak) 46. 71. 103. 105., *budosok* 57. 174., *táisseit* 60. 710., *fúa* 83., *kilömség* 86., *kilöm* Fel. 125., *nyutani* 87., *mindeha* 279., *szanszandekcal* 292.,

kinalkeppen 333., bolonság 342., bőtlőc 642., gondokodnám 645., hasznana 795., talasz 808. stb.

Mind magán-, mind pedig mássalhangzói eltűnést mutatnak ez összerántott perfectumok is: ki bochattam II., el bochatta 257. 268., ala bochatta 730., meg bochatta 744.

3. Mássalhangzói bővülés.

A *j* (i alakban) fordul elő legtöbbször a mai nyelvhasználatnál szemben fölösen alkalmazva, még pedig két magánhangzó között a kiejtésbeli hézag megszüntetésére: *heiaba* 88. 133. 159., *reianc* 95. 113. 298., *neveiart* 178. 248. 534., *lelkeiert* 213., *eiendel* 284. 662. (eredetibb *evendel*-ből), *leiendünc* 430. (eredetibb *levendünc*-ből), *leianzonac* 597., *magaien* 751., *reiaioc* 759., *sziudieknecc* 793., *kedueiert* 889.

A többi e körbe tartozó szavak az eredeti teljesebb alakot őrizték meg. Ilyenek: *beuseggel* 104. 105. 178. 249.; Budenz szerint a mai *bő* eredetibb *bél*, *bév*, *bőv*-ből fejlődött. — *előlször* 94. l-lel a NySz.-ban nem olvasható, valószínűleg a gyakran előkerülő *utolszor*, *utolszer* analógikus hatása az *l* közbeszúrása, lehetséges azonban, hogy az *l* az eredeti **elöv*, **elöv v*-jének hangtani változata. — *tanisztraba* 105., a *t*-re nézve *vö. latin canistra* német *tornister*; még Gvadányinál is így (FNót 102.). — *könyuezünc* 121. 672., a régiségben általános (*könyü*-ből), de előkerül a mai alak is. — *környül* 115. 515. 533. 536. (*vö. környék*). — *holnapig* 633, (hónapig) legősibb alakja Budenz szerint *holdnap* (MÜgSz. 105), melyben a *d* már képző (*vö. gon: gond*); alapszava, valamint a *cras* jelentésű *holnap*-nak: *hol*, *vog. osztj.: hol, kuol*. — A kódexekben kizárólagos *álch*-ot még Telegdi is így használja (881.); *bolchóra* (búcsú) Fel. 86.

Csupán íráshibáknak kell végül tartanunk a másként ki-magyarázhatatlan mássalhangzókat e két szóban: *parandichom*-ból 131. és *hiualtallyoknac* 128.

4. Mássalhangzók hosszúsága.

Első helyen azon szókat kívánjuk tárgyalni, amelyek a mássalhangzó hosszúságát illetőleg legnagyobbbrészt megegyeznek a régi magyar nyelvvel, de amelyeknél e hosszúság megmagyarázása is lehetséges, habár többször talán csak pusztán véletlennek kell tartanunk az eredeti hosszúság feltűntetését. E csoportba tartoznak: *tellyes* I., *mellyet* I. III., *mellyeket* VI., *mellyekbe* VII. (s még számtalanszor), *illyen* V. VI. XI stb., *ollyac* XI., *olyat* XI., *ollyakat* 5. stb. (l. Budenz: Összehasonlító alaktan 293.). Egyébként ezen kettőzött alakokat, valamint a *szolloc* IV. V., *utallyac* V., *beszelli* IX. XI. 2. 9., *elleyen* XIII., *fellyeb* XII., *rémüllyetec* 1., *remellem*-féle igéket még ma is hallhatni vasmegeyeiktől. A hosszú *ü* általános Telegdinél még e személy-

ragos határozó ragokban is: nallam IV. 155. 319., tülletek 2. 90., velle 15. 50. 321., véllec 51., felüllem 232. — Ma sem ritkák ez alakok a székelységben (Nyr. V:466) és Szatmár megyében (Nyr. 7:275., 9:131.). — A közzül, közzé (V. XI. 120. 139. 141. 313.) hosszú mássalhangzójára nézve vö. finn: *keske*. — éppen (integre) Budenz szerint (MUGSz 790.) »a tő ép, épe, illetőleg éppe e h. élpe = vog. *ülpi* (leib, körper); « eppetőie 458., éppületnec 574., eppetőic 458., iffiusagoktul 144. elhomályosodott összetétel, amelyet ha egybevetünk a finnugor alapszavakkal, a hosszúság eredetinek bizonyul. — essőt 189. l. Munkácsi (Nyr. 9:156.) és Budenz (MUGSz. 797.), mindkét magyarázat egyaránt érthetővé teszi a mássalhangzó eredeti hosszúságát. — arrát 198. 413. arrul (árul) 281., árron 255. (MUG. Sz. 748.). — érrettűnc 283. el arradot 555. (vö. MUG. Sz. 750.), leppel 709. (vö. vog. P. *leppent* = zudecken és lp S. *läppapèle* = tugurium ad dimidiam tantum partem tectum MUG. Sz. 695.), vass 460. csak a TihC.-ben található még hosszú ss-sel (vö. finn *vaske* = cuprum és észl *vašk* = kupfer. MUG. Sz. 567.). — pályya Fel. 107. (vö. *pallium*), de pályya is!

A régi nyelvben szélteben használt *bennasagnac* 79. 728., *guttaütöttet* szavaknak hosszú nn-es, illetőleg tt-s alakja Telegdinél is kizárólagos használatú. Egyszer *származzic* is előfordul, de ez alkalmasint íráshiba, a NySz.-ban is ismeretlen a hosszú zz-vel. Ugyanígy ítéltünk a szintén csak egyszer előkerülő *szemmeimmel-ről* (3.) és *ittal-ról* (357.).

A szóképzés körében a mássalhangzó hosszúsága mindössze csak néhány esetre szorítkozik. Hoszú az s nomen possessoris képző (vö. kn: *verekse*): *nemesseknec* III. 95. 574., *édess* XIV., *eröss* 12. 61. 233. 281. *hamissettyac* 102. 343., *alhatatossan* 112., *alazatossan* 292. *hamissan* 297., *üressec* 491. — Hoszú a *ság* képző s-je e szóban: *vigassag* 265; az *at*, *et* (nom. acti et actionis) képző: *kárhozattra* 66. 510., *élettet* 134., *elettre* 230., *végezettre* 233., *emlekezettet* 574; a causativ *t* néhány szónál: *gyogyettoc* 320., *bizonyettom* 323., *eppetőie* 458., *megtartoztattuan* 148., *dichőtettem* 774.

A ragok közül a már említett személyragos határozóragok esetein kívül a *ben* helyhatározórag található ritkán *benn*-es alakkal: *közepibennis* 113., és a 3. személyű személyes névmás tárgyesete: *üttet*; ez egyúttal pleonasztikus alak is, s ma is gyakran hallható.

JELENTÉSTAN.

Telegdi nyelvét a jelentésváltozás szempontjából a mai nyelvvel összevetve igen gazdag anyag tárul a megfigyelő szeme elé. Eltéréseiben azonban legnagyobb részt megegyezik korával, s azért céltalan volna az e körbe tartozó összes különbsétekre részletesen kiterjeszkedni. De hogy a jelen dolgozat keretében mégis lehetőleg hű képét adjam nyelve jelentésbeli sajátosságainak, egy-kettő kivételével csupán azon szavait közlöm, amelyek használatában korától és egyáltalán az írott emlékekben megőrzött nyelvhasználattól is elüt, amennyiben ezt a NySz. alapján állíthatjuk.*

†*Ajánl*: mutat. Ebben *aianlya* Isten mi hozzanc való szerelmét, hogy midőn még bűnösök volnanc, à Christus megholt erettűnc 281.

††*Alkalmatosság*: occasio. Telegdi példája az első ismert adat a NySz.-ban is. a dolognac es az időnc *alkolmatossaga* szerint bizonyos abrazatot veszne magokra 12.

††*Alkomány*: mű, munka. Ezekbenis . . . minden ketség nélkül Isten ajandéka es *alkománya* vala a hit 587.

††*Állás*: állapot. E jelentésben a Nysz. csak Com: Jan. 171. ismeri. Mert hogy tudhatom en oldozattra legyene méltó valaki, auagy kötözesre, ha nem tudom es ertem szíuenec *allasat*?

††*Baj*: harc. PPBl.-ból van az első adat a NySz.-ban. én ellenem es az en Postillam ellen uóttel *bait* Fel. 16. Hiszen azért vóttel *bait* irasom ellen Fel. 147. mi indetot, tegedet reia, hogy *bait* vóttel ellenem F. 159.

†*Birodalom*: uralkodás ideje. Abraham 1883 esztendőuel holt meg az előt midőn Christus Augustus *birodalma* alat születéc 326.

††*Bódul*: tódul, nyomul. Csak Telegditől ismeri a NySz. e jelentésben. vgy annéra, hóg vgyan reia *bodulnac* vala à seregec 446. Nem köuetic à seregekcnc buzgoságot, mellyec nem chac mennec vala, hanem *budulnac*, auagy rohannac vala vrunkhoz 447.

†*Böcs*: árverés. E szorosán »árverés« jelentésben hiányzik a NySz.-ból. kic valami közönséges időnedelmet, *böchbe* meg vóttene nyeresegre 412.

††*Cseléd*: család. Kár: Bibl. III. 175.-ből van az első adat

* † azt jelenti, hogy az illető szó a Telegdi használta jelentésben a NySz.-ban nincsen meg, a *, hogy egyáltalán hiányzik belőle, †† pedig, hogy vagy előtte senkitől sincs meg a NySz.-ban, vagy csak ő tőle van benn először.

a NySz.-ból. egész chelededdel egyetembe, chac az innep szentelésbe leg foglalatos 700. Ha az vrnac fia meg nem betegedet volna, talan abból az *cheledből* senki a hitre nem jutott volna 790.

†† *Cselekedic*: efficio, verursachen. Mad: Evang. 10.-ból van e jelentésre az első adat a NySz.-ban. Mert a ti szomorúsagotc idues-segre való banatot *chelekedet* bennetec 3. hog vgan ezen ket dolgot *chelekednie* mi bennűnc 290.

**Dölly*: büszkeség, kevélység, döllyf. A NySz.-ban csak döllye található, még pedig egyedül az ÉrdyC.-ből. Oly ember öldökles tiltatic azért az öldödic parancholatban, mely nem törueából szarmazic, hanem *dölly* és haragból 427. és tellyesseggel minden *döllyöt* szüüünkől kirekesztven 810.

† *Egygyűség*: egység. valami módon az ű eszekis el ne idegenüllyön a Christusban való *egy igyűségről* 143. valami módon az ű eszekis el ne idegenüllyön a Christusban való *egygyűségről* Fel. 145.

† *Értelem*: megértés. a meni elég ennec az Euangeliomnak *ertelmére* 561.

Felekedic: coöo, beischlaf halten. A NySz. csak az ÉrsC. 252.-ből ismeri. midön valamelyiknec *felekedő* tarsa el vész, mashoz soha nem adgya magát II:1117.

† *Fog*: fordít. Ily értelemmel a NySz. csak egy példát közöl, még pedig a »Szólások« köréből. Ky az wr istenhez *foghya* magát ez vylagban; ky ez alnoc vylaghoz foghya ennen magath ÉrdyC. 247b. — hog midön a safarságot tülle el venneie, lenne houa *fogni* feiet 517.

Fraska: nugae, ineptiae; posson, narrenposson. Ez azért érdemel különösebb figyelmet, mert a Bornemisza és Telegdi közt folyt harcban tűnik fel először. Born.: Préd. 77. az első adat rá a NySz.-ban, utána következik Telegdi: Fel. 76. (NySz. szt. 116.); *Fraskanac* neuezed, amit erről irtam.

»*Gyönyörűségesen*: jucunde. A NySz. is külön említi, de csak Com: Vest. 94. és Biró: Micae. 306.-tól. Még korábban találunk rá példát Telegdinél: affele bűnösöket nem chac hatra nem vét az Isten, hanem *gyönyörűségesen* ki hozza 172.

Habarnica: polypus, sepia, octopus; meerfisch mit vielen Füssen. Telegdi előtt csak egy példa van rá a NySz.-ban (Lev. T. I. 121). De még többet is kellett volna mondanod, Keszölczet tormaual: Chikot kaposzta leuel, *habarniczat* stb. Fel. 29.

† *Hallgat*: leselkedik. Miuel hog vannakis egnahan affele hituan ördöggel tellyes emberec, kie vgyan vtannoc *halgatnac* 757.

†† *Hány*: kérkedik, hánytorgat. Born: Préd. 252.-ből van az első adat a NySz.-ban. az Euangeliomnac vilagosságot *hannyac* 150. Ez núan vagyon kedig, hog a Sidoc vgy *hantac* ezt magoc felől es vgy dichekettene benne 334.

† *Igazság*: üdvösség, justificatio. A kie azt velic, hogy az Christus fel tamadasa által mindennec *igassag* adatic valaki hiszen 73.

Igazul: justificor. T.-n kívül e jelentésre csak a JordC. 929.-ből idéz még adatot a NySz. Ne altaly mind holtodig *igazulni* 376.

Jegyzés: jelentés. Tel. előtti korból csak egy adat van e jelentésre a NySz.-ban (RMNy. II. 41). azt a neuét, ot nem tulaidon *iegyzese* szerent kel erteni 345. Az Istennece neué két keppen vetetic a szent irasban. Neha az ű tulaidon *iegyzeseben*, neha chac hasonlatossagképpen 345. minden igeknec *iegyzesit* egyenkent magyarázzug meg 452.

†† *Keszölcze:* jus acetosum, jusculum acidum; saure brüh. Csak Telegditől emliti a NySz. *Keszölcze* tormauul Fel. 29.

†† *Kovásszoz:* kovászosit. A NySz. csak megemlíti, de adatot nem közöl rá. minduntalan *kouaszosz* a te tesztadat III:550.

† *Kő:* jég. vagy a hideg el vesztí, vagy a *kű* el veri termeset es keues hasznót szednec rulla a gazdac 49.

†† *Köz:* 1. nyilvános, általános. Hall: Pajzs. 28.-ból van az első adat a NySz.-ban e jelentésre. *Köz* dolog ez, hog embernece erkölcherül azoknac erkölchőkéből teszűnc iteletet. — † 2.: hatalom, uralom. És mikor vgyan azon Romai birodalom *kőzből* ki vettetic, az az el pusztul III:422.

†† *Következés:* következtetés. MA: Scult. 41. az első adat e jelentésre a NySz.-ban. Halláde, nem io *következes* ez hog ha hiuattatni fog, az előt nem volt, hanem hog az előt nem hiuattatot 338.

† *Legelés:* legelő. Nem elege hog ilyen io es beu *legeléstec* vagyon, hog még lábaitokcalis nyomodgatok 311.

† *Létel:* factum, tény. E jelentésre a NySz. csak egy adatot közöl s azt is Tel.-tól. Mellyet ű szent felsége nem beszűddel, hanem *létel* szerent, es vgyan chelekedettel bizonyéta meg 281. hanem vgyan űnnen magais *létel* szerent idűőzetű es szabadeto 583. de *létel* szerent az vtolsó napon tamadunc fel 24.

† *Magasság:* felfuvalkodottság. meg fedgenec minden embert, hatalmasoc legyenec minden *magassag* ellen, ki fel emeli magát az Isten tudomaña ellen 305.

† *Nevezet:* hírnév. ki nem erti, hog az en galazatombol keresne magasztalast maganac, es az en irasomnac meg vtalasabol, az duénec *neuezetet* es bőchűletet IV.

†† *Pálya:* jutalom, győzelmi díj. Kisv. Adag. 386. csak még az első adat rá a NySz.-ban. Kiknec irasokat a ki oluassa, tegyen iteletet felűle, ha meltan hanyod azt, hogy gyűződelmet vűt volna a te Martonod es meg nyerte volna a *palyat* az Romai atyac ellen Fel. 18.

†† *Piricsk:* verber ligneus; pritsche, schlegel. Példánkon kívül csak egy adatot ismer még a NySz. Bal: CsIsk. 153. Kalman kiraly azonképpen azt vegezte volt, hogy az innepeken dolgozo ember, ha szabados harmad napig bőitűllyűn, ha pór, het *pirichket* vege nec raita 706.

Ragasztó: küszűb, ajtó-, kapufélfa. A NySz. mindűssze csak a JordánszkyC.-ből közöl egy adatot. meg ragada a varas kapuiat mind az ket *ragasztóiaual* es zauariaual egyetembe 8.

†† *Scakadalmazás:* vásárolás. A NySz. ez alakot csak Telegditől

ismeri. A *sokadalmazás* sem ide való volna, hogy az éghaz innepere, a czigán satorokkal gúlnenec a halanc kadasoc es apro kalmarkac 891.

Sömöreg: viszketeges bőrkiütés. Heltainak Telegdinél is meg-lévő példáján kívül a NySz.-ban sem találunk mást. kibe nem volna macula anaág *sömereg* 750.

†† *Sutton*: rejtékhely. Midőn mas iamboroc processiot iarnac, űc a *suttonba* pillagnac 200. A NySz.-ban is ez van. Meg kerese azert, meg talala, ki vona a *suttombol* Fel. 163.

Sajtár: illiteratus, ungelehart. a pór fiak es koszos *saitaroc* közzül szedeget arra valo személyeket III:610.

**Serjen*: serény, éber, fürge. mikeppen az emberek a nap estig valo farasztó munka utan alusznac es reguel *serienb* es gyorsab testel kelne fel 847.

†† *Sikat*: sirásra kényszerít. Telegdi itt levő példáján kívül a NySz. ez alakra csak Magy: 3. Jaj. II. 168.-ból ismer még egyet. annac örülne, mikor szegény ember *sikato* tisztartokat neuelhetne gyermekekből III:610.

† *Szabatlanság*: szolgaság. A NySz. csak egy adatot közöl s azt is Tel.-től, de »effrenatio, zügelloisigkeit« jelentésben: Annal közelb űue hozzanc az ellenség es beuebben el arrada minden *szabatlansag* es nyomorusag Fel. 109. Mikeppen kedig akcoron a Sidoc panaszkodtanac *szabatlansagokrul*, de annac okat meg nem gondoltac, azonképpen mostanis sokan panaszkodnac, hogy minden törüenyünköl szabadsagunkból ki vetettettűnc 819.

† *Szombati*: szombatos. De kiualtkeppen azon panaszkodol, hogy tegedet es a *szombatiakat* háborgattam. Dichekedelis benne, hogy sem teneked, sem a *szombatiaknac* semmit nem árthattam Fel. 160.

†† *Tanulság*: testimonium. E jelentésre csak ez egy példát idézi a NySz.: hamis *tanolsag*, karomlas, es egyeb effele szantalan bűnőc szarmaznac ki belőle 30.

†† *Táplálás*: táplálék, élelem. E jelentésre a NySz. csak Pázm: Kal. 59.-ból idéz először. meg adnaia nekűnc az mi ielen valo életűnkne szűkseges *taplalasat* 646.

†† *Tata*: keresztšülő. T.-től idézi a NySz. az első adatot. Azon forman az vionnan e vilagra lőt kis gyermekekis a *tatáktul* vitetne az éghazhoz 598 (NySz.-ban is). A pap es a *tatác* imadkozuan ű erettec, nyerie meg nekic a tisztéto szent lelket 736.

† *Tékozol*: szétdarabol, szétozslat. ketseg nélkül nem a Christustul gyűitetteteg egyház, hanem az őrdőgtűl soc felé *tekozolatot* sokasag 134.

†† *Telik*: beteljesedik. Csak a »Szólások«-ban s ott is Telegdi-től említi e jelentésre a NySz. az első adatot. Annac okaert gyakorta feiűnkre *telic* Aggaeus prophetanac imillyen feűegetese 402.

Tévelyget: errare facio. Csak Helt: Bibl. I. Zzz.-ból idézi ez alakot a NySz. Kic teuelyegűen, szakadast tőttenec a halon, egyebeketis *teuelyegtetne* 300.

**Tisztartás*: tisztartóság, hivataly. mind tanachból, mind

egyeb *tiszt tartasbol*, egy nehany alnoc emberekne c practicaio c által ki rekesztetene c 240. sokaknac akadécul vagon az v *tisztartásoc* 398.

†† *Tür*: megele gszik. Egy adatot e jelentésre is idéz a NySz., bár az ige jelentéseinek felsorolásánál nem tesz erről külön említést (MA: Scult. 13). Nem ertic eszt, à kic nem *türnec* egy pispökséggel, anag apatursaggal, hanem annit raknac fel benne III: 647.

†† *Választás*: különbség. MA: Bibl. I. 56.-ból van az első adat e jelentésre a NySz.-ban. A ki ezekben *valasztast* tud tenni 344. Erre én azt felelem, hogy *valasztast* kel tennünc azoc között 438. *Valasztast* kel benne tennünc, minemű meg igazulasrul szol-lunc 575.

† *Véli magát*: viselkedik. Lehetséges, hogy csak sajtóhiba »viseljétek« helyett. Azonkeppen *vellyetec* ties magatokat, hogy meg holtak legyetec az bűnec, de ellyetec az Istenec, az mi vrunc Jesus Christusnac általa 26.

†† *Vincos*: lascivus, petulans, venereus; mutwillig, ausschweifend. Csak Telegditől ismeri a NySz. A mostani ifiakba keues io vagon, mert az ű szüleic chac azt kivannyac, hogy kazdagoc es-nagy urac, sőt, hogy faitalanoc es *vincosoc* legyene c III: 486.

Igekötők.

A jelentéstani rész kiegészítéseül szólhatnánk még a névmások, névelők, névutók és kötőszók körében található eltérésekről is. Minthogy azonban ezeknek a mondatban részint a mondatrészeknek egymáshoz való viszonyát, részint pedig több mondatnak egymáshoz való kapcsolatát illetőleg is fontos szerepök van, a jelentés szempontjából való tárgyalást is a mondattanra hagyom. Itt csupán az igekötőkre terjeszkedem még ki, amennyiben ezeknek a mai nyelvtől való különbözősége legnagyobbbrészt csak a jelentésváltozásra szorítkozik, s a mondatban való szerepöket illetőleg legfőljebb csak a szórend vizsgálata közben érdemelnek figyelmet.

Telegdi az igekötőket is, mint az összetett szók tagjait általában, az igétől különválasztja. A viszonyragot, mely hajdanában még minden igekötő végén megvolt, csak az igekötők gyanánt is szereplő rendes határozószók őrizték meg. Többször találkozhatunk azonban a maitól eltérő használatukkal, főlöseleges kitételükkel, s ritkábban elhagyásukkal.

Más jelentéssel, mint manapság szokásos, használja a következőket:

Be a mai *össze* helyett: Im mostan világ vegezeti fele, megint *be* kezdet szorulni 454.

El a mai *meg* h.: *el* változtassam effele akaratomat 2. Azonközben peniglen, akarmely *el* vetet, semire kellő tudatlan vargais 451.

El a mai *le* h.: mi bűneinket *el* mossá 39. es a nap *el* hanyatlot 44. chac egy szór szal sem esic *el* feiünkről 681.

Elő a mai *el* h.: mellyec közzül mostan chac eggyet beszellec *elő* 235. egy nehany helyen beuseggel *elő* beszelli 244. Daid mikor az cheledes ember nec bodogsagat *elő* akaria beszelleni 401.

Elöl a mai *elő* h.: *elől* veszi az ű kérdeseket 123.

Fel a mai *meg* h.: az özüegét, mely *fel* fogaduan egszer hog özüegységben maradna 510.

Ki a mai *el* h.: hogy hamareb *ki* teriedhetne az à gyalazat, mellyet nekem es az en könyueim nec keszet uala III.

Meg a mai *be* h.: szent Daidbol *meg* bizonyeta 18. *meg* bizonyeta tanetasoknac igaz voltatis 213. chac Isten vehetneie *meg* azt à varast 544. hanem *meg* erneiec aual iduössegekre 578.

Meg a mai *el* h.: Tűzet guytoc à kapukban, *meg* emeszi hazatokat es *meg* nem aluszic 706. De miért szennette mindezeket. ~ *Meg* beszelli ünne maga 110. es a keues adosságot neki *meg* nem engede 438. vegezetre à kemei szíuü Pharaois keszeretteté *meg* hinni beszedet 779. à ver soc helyen *meg* oltya vala à tűzet 548. *Meg* pirula magaban 556. 569.

Meg a mai *fel* h.: szaz husz ezer bakot aldoztatot volna *meg* Salamon 882. En tegedet *meg* oldozlac minden bűneidtül 88. es à mit *meg* oldoznac, az leszen *meg* oldozua 632.

Meg a mai *ki* h.: Mert à szombat nap, nem arra valo, hog kezi munkat tegyen, es *meg* farasza magat raita az ember 688. *meg* ielenti, hog valami bennűnc vagyon 290. nem méric halgatni, mert *meg* chufolnáiac űket es *meg* meuetneiec erette 757.

Meg a mai *vissza* h.: valahanyszor orszaganac *meg* adatasarul halat ad Isten nec 9. Ezeket latuan à tisztarto *meg* tere à chaszarhoz 236.

Hátra a mai *meg* h.: effele bűnösöket nem chac *hatra* nem vet az Isten, hanem gyönyörűsegeissenis hi hozza 172. Tudom, hog kic ez mai innepet *hatra* vetic, azt mondgyac 361. Ezen igével még 395. 405. 634. 864 stb.

Hátra a mai *vissza* h.: valamig à mas ember marháiat, mely nec el veteleben vetköztel *hátra* nem adod 878. akar mint iaigasunkis, aual *hatra* nem hozzuc azt, à ki mi túlűnc el vitetet 683. Emausbol *hatra* teruen 62. ki adatot egyszer a sententia, *hatra* sem vonatic 124.

Vissza a mai *fel* h.: *Visza* fordult rend az mi kőstűnc, hog midőn valaki *meg* betegül 740.

Egybe a mai *össze* h.: soc apro tördelekeket szédet volna *egybe* 216. Az *egybe* veszes nec oka à vétéc vala 65.

Amint a *meg* igekötőnek vannak legkülönfélébb jelentései, szintűgy legtöbbszor is marad el oly esetekben, ahol ma kitesszük: Tehat bűnt sem bochathat [] 85. à szolgakis bűnt bochassanac [] 87. Mert nagy ereie vagyon az enekles nec az emberi elmenec [] indetasára 198. De nem engedem [], hog Isteni természete nem volt 338. Es nem elegesic [] vele 566.

Hiányzik a *be* igekötő is e mondatban: örömest [] esmeri vétet es minden fogyatkozásat 292.

El hiányát mutatják a következő mondatok: Harmadszor meg mutattya aztis, à kic [] kárhoznac, miért kárhoznac [] 281. Ugyan-ezen ige mellől marad még *el* 288. 383. az Istentől [] szakat chufolokat 757.

A *ki* hiányzását láthatjuk a következőben: minec vtanna Christus egy felől az oruoknac es tolvaioknac, más felől az io pasztornac tulaidonságot [] ielentette volna 106.

A *le* elhagyását szemlélhetjük e két mondatban: es minden erzelmet az Istenec szolgálatyara foglalhassanac [] 477. Es meg szentelni valamit semmi nem egyeb, hanem Istenec [] foglalni, es tulaidonetani 689.

Nagyon ritka jelenségek közé tartozik az igekötőnek a mai nyelvhasználattal szemben való fölösleges alkalmazása, de még e néhány esetben sem mondható épen igen szokatlannak: Maragy *meg* velünk 57. a ki engemet *el* küldöt 139. örömet *meg* hiszec arán szaiu szent Janos beszédének 733. Hogy *meg* higýűnc nekie 780.

ALAKTAN.

Minthogy a kötőhangzóról, a képzőről és ragokról hangalakjukat illetőleg már a hangtanban megemlékeztünk, áttérhetünk a szóalkotás és ragozás különféle módjainak ismertetésére.

Már a jelentéstanban is eléggé meggyőződhattunk Telegdi szókincsének gazdagságáról. Felújítja a régi nyelv szavait; hiszen több oly szót, melyet a régi kódexekből ismerünk, Telegdi korából csak tőle idéz a NySz. A régi nyelv elavult vagy éppen szokásos szavait új értelemben használja, új árnyalatot ad nekik. Új szavainak legnagyobb részét azonban a képzett és összetett szavak körében találhatjuk; képzései és összetételei magyarosak, nyelvünk természetének megfelelők. A szóalkotásnak egy másik nemére, az elvonásra, nem találunk oly példát, melyet a NySz. alapján Telegdinek kellene tulajdonítanunk.

Az alábbiakban főleg a szóalkotás körében tapasztalható újításaira terjeszkedem ki, egyéb képzői közül pedig csak a már elavultakat ismertetem, ragozásáról is csak nagyon röviden emlékezem meg; e tekintetben u. i. a manapság régiesnek nevezett alakokra vonatkozólag is teljesen megegyezik korával.

I. Szóösszetétel.

1. Összetett igék.

Új összetételei mind határozások:

†† *Meg-arányoz*: coniicio, urteilen. Born: Ének. 191.-ből van az első adat a NySz.-ban. Végezetre à ieleketis, melyekből meg kellett esmerni ha meg tisztulte vág nem, io modon *meg aranzotta* 633.

**Bele-áll*: beleakad, belekapaszkodik. *Bele allasz* az en beszédembe, es azt vitatod hogy arrul akaroc szollanom, miért rendeltetet az Euangeliom az időkhöz kepest Fel. 25.

†† *Egybe-békellet*: reconcilio. Pázm: Kal. 615.-ből van az első adat a NySz.-ban. à volna à mesterség, hogy midőn vg teszie, mintha az irasnac egyic helye ellenkednéieac à masikcal, *egybe* tudnóiec hozni es *bekeltetni* Fel. 100.

†† *Meg-dögösödik*: lue inficior; verpestet werden. A NySz. csak egy adatot ismer: SzD: MVir. 343.; az egyszerű igére meg egyet

sem közöl s ezért az egész szót Telegdi alkotásának tarthatjuk. à bűnbe *meg dögösödöt* es el temettetet gonosz életűeket, vy életre igazgattya es viszi III:652.

**Egybe-engesztel*: összeegyeztet. mint *engesztelic egybe* ezeket ez ellenkedő mondasokat 327. Mikönnien *egbe engesztelhettyűc* (t. i. az ellenkedő mondasokat) 327.

†† *Be-fog*: capio; fassen. Csak Kár: Bibl. I. 311.-ból van e jelentésre az első adat a NySz.-ban. es a felhő *be foga* űtet szemec elől 220.

† *Meg-fog*: elragad. es az ű beszedenec edessegétűl *megfogatatuan*, kezdenec hozza közelgetni 412.

**Meg-francusodik*: gallico morbo inficior. A NySz. csak a »megfrancusit« igealakot ismeri s ezt is csupán egy példában (Mel: SzJán. 405). A paraznac *meg francusodnac* 590.

**Hátra-hazud*: rementior. ha visza nem hinad az az *hatra* nem *hazudnad*, à mit irtal 164.

† *El-hálol*: elhalász; irretio, obretio. A NySz. az első adatot, de csak »occulto« jelentésre, Born: Préd. 81.-ból ismeri. à zugodoc nem à bodogok között leszne, kit *el halolsz* (e h. kiket), hanem bal kéz felől Fel. 129.

† *Meg-híuit*: megaláz. Paranchol neki à menből à fiu, nem ragademannac alétuan az Istennel valo egenlő voltat, *meg huietotta* magat rabatos szolganac személyet fel vőuen 353. magat *meg heuéta* à szolganac személyet fel uőuen 423.

† *Meg-igazodik*: összefér. De azon eg emberi természetben mind à kettő *meg* nem *igazodniec*, ha Istenis nem volna 327.

† *Meg-igazul*: beteljesedik. vg viselic magokat, *hog meg igazul* raitoc, szent Palnac amaz mondása 301.

†† *El-kel*: elkésik. Decsi: Adag. 33.-ból van az első adat e jelentésre a NySz.-ban. *El költűnc* arrul atyamfiai II. 742.

†† *Meg-keménykedik*: megátalkodik. ki à gonoszba *meg keménykedet* bűnösöket à Publicanusokhoz hasonléta 460. A NySz. csak ezt az egy adatot ismeri.

† *Meg-kér*: megkíván; expeto. Simon az őrdög *meg kért* titeket, hogy *meg* rostallyon 133.

†† *Be-kertel*: bekerít. A Telegditől közölt adaton kívül csak Med. Lat. 331.-ból idézi először a NySz. *Kerteld be* tűissel à te fűleidet 600.

† *Meg-köt*: megfog ymin, két tűz közé szorít. Es minec vtanna azokat *meg kötötte* volna vrunk, vg *hog ű* magokis chodalkoznának az ű feleletin 710.

†† *Rá-léh*: rálehell. Agend. 7. az első adat a NySz.-ban. *reaioc léhe* es monda nekik 75. Vegezettre erős lehelettel *reaioc léh* 79. Christus *reaioc lehe* 270.

**El-melleszt*: deplumo. annac okaert *meg* kopaszettya Isten à Syon leanyinac teteieket, es *el mellyeszti* az ű haiokat 878. Megvan azonban az alapszó és *le-*, *ki-*, *meg-* igekötős összetételei.

†† *El-múlik*: elhagy, elmulaszt. A NySz. e jelentést csak Fal.

NU. 311.-ből ismeri. es arra tanet, hog ezekbe semmi *el ne mulylyec* 694.

† *Ki-mutat*: kijelöl. Velem az Isten minket *ki mutatot* mintegy halakra valokat 129.

†† *Meg-poshaszt*: megkeleszt; fermento. MA: Bibl. IV. 154.-ből van rá az első adat a NySz.-ban, az alapigére meg egy sincs. de azért anni ereie vagyon hogy mind az egesz tesztat *meg poshasztya* 29.

Megemlíthető még a következő négy határozós összetétel is, mivel a kódexek után Telegdinél találhatók meg először:

Meg-agg: megöregszik. A NySz. szerint a kódexek kora után Beythe: Epist. 111. b.-ban van az első adat rá. Sara nem chac nem hin, hanem megis meute monduan: Midőn *meg aggotam* s az en vramis ven 547.

Meg-ér: megérint. Csak az Érdy és VirgC.-ből ismeri a NySz. A feszületet peniglen *meg érte* es meg hasította volt a keresztit Fel. 158.

Meg-érdemez: megjutalmaz. A NySz.-ban csak az ÉrdyC. 555 b.-ból. hogy Isten *meg* nem *érdemezne* minket à mi munkánkert Fel. 46.

Hozzá-tartozik: se accomodare. A NySz. az ÉrdyC. egy adatán kívül még csak Gér: KárCs. III. 407.-ből említi. hog à papoknac mindenie tudnáia, mely időben kellene ű neki az Istennek templomaba szolgálni, es à szerent *hozza* tudna dolgához *tartozni*.

2. Összetett főnevek.

Jelzős összetételek:

†† *Ál-arcz*: larva; larve. Born. Préd. 549.-ből van az első adat rá a NySz.-ban. De midőn az emberec è vilagbol ki mulnac, es à halal le vonsza rulloz az *ál orczát*, akcoron . . . 387.

†† *Boszú-beszéd*: cavillatio; stichelei. Pázm: Kal. 407.-ből van az első adat a NySz.-ban. Nemellyeket kissebseggel illeténec, tiszték-től meg fosztuan, es soc *boszu beszedeikkel* meg alazuan 312.

†† *Fő-bor*: vinum excellens; feiner wein. A NySz. csak Zvon: Post. I. 296.-ból ismeri. Bóite az midőn Chukat, potykat . . . *fő borokkal* torkig eszne, isznac ~ Fel. 29.

†† *Müves-ember*: mesterember. Pázm: Kal. 134., 455.-ből van az első adat a NySz.-ban. A minemű szokot lenni à *miues embereknec* elmeiebbe . . . , ahoz à gondolathoz szabiac oszton à miuet 329.

†† *Köz-fal*: interseptum; mittelwand. Born: Préd. 261.-ből van az első adat a NySz.-ban. mert ű à mi bekesegűnc, ki két nepből eggyet szerzet, es à *köz falt* lerontotta 116.

†† *Kop-hal*: gobius; meergropp. A NySz. is Telegditől említi először. De meg többetis kellett volna mondanod, Keszőlczet tormaual: lepen halat, *kop halat*, kőui halat Fel. 29.

†† *Kővi-hal*: fundulus, gobius fluviatilis; grümdling. Ezt is Telegditől említi először a NySz. L. kophal-nál.

†† *Lepény-hal*: solea; asche, esche, iser. A NySz. csak Telegditől említi. L. kophal-nál.

†† *Kopaszto-hegy*: kopaszhegy. A NySz. csak Vás. és G. Kat. tól ismeri a *kopaszto hegyeu* eppetetet szent-egyházba III:590.

**Titok-hely*: rejtekhely. Hazunknal, auagy egyeb *titoc helyen*, midőn egyedül imadkozunc 887.

†† *Látó-hely*: locus, conspicuus; sichtbare stelle, aussichtspunkt. Pázm. Préd. 1000.-ból van először említve a NySz.-ban. Midőn hazadnál gyertyat gyuitasz, nem reited el sem veka ala nem burétod, hanem *lató helyre* es a gyertya tartóra teszed III:695.

†† *Búza-kalász*. A NySz. csak Lép: PTük. I. 309.-ből közöl egy adatot. Midőn az apostoloc szombat napon szaggattyac vala az *buza kalászt* 704.

†† *Feszület-kép*: crucifix. A NySz. csak megemlíti Kecsk: Ötv. 245.-ből, de a mondatot, melyben előfordul, nem közli: a kereszten valo *feszület kepet* chac meg sem körömmelte Fel. 158.

**Ember-király*: homo rex. Hasonlettatot mennyeknec országa, az *ember kiralyhoz*, ki mennyekhezőt szerze az ű fianac 746. (Simile factum est regnum coelorum homini regi).

**Fő-legény*: centurio. A szaz vitez előt iaro *főlegenyis*, nem alettya meltonac magat, hog Christus az ű hazaba be menne 364.

**Hitel-level*: hitlevél; freibrief. Két fele leuelet adnac ű nekiec. Eggyet a kit credenciának hinac, az az *hitel leuelnec* 81. credentialat, az az, *hitel leuelet* adot nekic a Christus 88.

†† *Köz-nap*: dies operarius. Pázm: KT. 64.-ből van az első adat a NySz.-ban. Nem elegszűnc meg a *köz napokkal*, hanem mind vasarnapon ... 705.

**Arany-oszlop*. Mint Nabugodonozor, ki az *aran oszlopot* imadtattya vala 743.

**Fő-pásztor*. ez mai napon, az *fő Pasztorrul*, az vr Jesus Chrisztusrul adatneiec tanulsag mi előnkbe 100.

**Szór-szál*. A NySz.-ban csak a »szórszálhasogatás«-féle szólásban van meg. chac egy *szór szal* sem esic el feiünkről az mi mennyei szent atyanknac engedelme nélkül 681.

**Tik-szó*. nem tudgyuc, midőn fog el iüni a mi vrunc, estue, auag eifelikor, auag *tik szokor*, auag reguel Fel. 26.

**Kő-tábla*. Az első pinkösd napian, *kő tablakra* iratot tóruent ada ki az vr Moyses által 269.

†† *Szamár-temetés*: rō inhumatum relinquere; das unbegraben sein. Born. Préd. 564.-ből van az első adat a közölt jelentésre, Telegdi azonban másként értelmezi ez összetételt. Es effele temetést, mely az régi temető hely kiüül löt, *szamar temetésnek* neuzei 677.

†† *Zsib-vásár*. Mon. Írók XI. 342.-ből van az első adat a NySz.-ban. meg fertőztetec a templomot, es *sib vásár*ra toluaioknac barlangiaua touec 892.

Birtokos összetételek.

Példa-adás. A NySz. csak az Érdy és JordC.-ből ismeri. az Isten felő es szerető atyafiaknac jo *pelda adásoc* 888.

Ok-adás: megokolás. Telegdi előtt csak a RMNy. II. 304.-ban fordul elő. De chac à helnec mivoltais neminemű *oc adás*, az aietatossaggal valo könyörgésre 888.

**Bűn-bocsánat.* Nem choda kedig ha azoknac használ, es *bűn bochanatot* nyer az idegen hit 736. Fölbontva azonban a NySz.-ban is megvan.

† *Csél-csapás:* hízélgés. nemellyec à feiedelmi es vduari népec vtan valo *chel chapassal* . . . iutnac à pispóksegre 301. Egyébként is csak egy adatunk van e szóra T. előtt: R. M. K. III. 7.

†† *Föld-indulat:* A NySz. is Telegditől említi először. *Föld indulatis* lön es dichőült eleuen testbe meg ielenéc az vr először Magdólnanac, azutan az apostoloknak 10.

**Processzio-járás.* es annak vtanna à *processio iarásrul* szolloc 191. A *processio iarás* régi dolog az anyaszentegházban 193.

†† *Tajték-túrás:* aufwurf. Az első adatot e szóra a NySz. csak a Mesés K. 46.-ból ismeri. A *taitek turásra*, szinten olyan ekes valaszt tudnec neked tenni, mint te szollasz Fel. 60.

†† *Szégyen-vallás.* A NySz. Faludinak tulajdonítja, de megvan Gyöngyösinél s még korábban Telegdinél is. Az alázatosság à dichő-ségre valo vt, es a keuelység à *szégyen vallasra* 625.

Pénz-verés. A NySz. csak Heltaitól említi. Mert regenten à Sidoc között, à *pénsz verés* à templomtul figget 822.

†† *Szám-vetés.* Mad. Evang. 3. az első adat a NySz.-ban. Es midőn el keszte uolna à *szám vetest*, eleibe találkozec egy, ki ados vala tiz ezer talentommal 792.

†† *Trombita-zengés.* A NySz. csak egy adatot közöl Pázm: KT. 409. mely az nap lőt volt regenten à Syna hegen, rettenetes nag soc villamasokban, meñ dörgesekben, chattagasokban es *trombita zengesekben* 250. hog à *trombita zengés* miat, sokaknac hireuel lőt uolna az ű alamosnalkodasoc III: 700.

Határozós összetételek.

**Meg-értelem:* megértés. Meli dolognac könnyebben valo *meg ertelmére* halgassaca minemű peldat hoz elő 127.

†† *Közben-járás.* Fél: Tan. 442.-ből van az első adat a NySz.-ban. az egy közönséges meg valtonac *közbe iarása* meg engesztelte nekűnc az Istent 70.

† *Ki-jövetel:* származás, születés. Szószzerinti értelemben is csak a Jord.C. 51.-ben van meg T. előtt. Te belöled iű ki ennekem, à ki vralkodo leszen Israelben, es az ű *ki iűetele* kezdetűl, es öröktűl fogua volt 331. (ex te mihi egredietur, qui sit dominator in Israel, et egressus eius ab initio, a diebus aeternitatis).

†† *Közben-járás.* Fél: Tan. 442.-ből van az első adat a NySz.-

ban. az egy közönséges meg valtonac *közbe iarása* meg engesztelte nekűnc az Istent 70.

†† *Mennybe-menetel*. MA: Scult. 600.-ból van az első adat a NySz.-ban. Harmadikban meg iria az Euangelista, Christusnac *menybe menetelét* 203. Mellyet az Apostolokis Praedicallanac Christusnac *meibe meneteli* vtan 207, 215, 152.

† *Meg-tökéllés*: tökéletesítés. A NySz.-ban csak »consummatio, vollendung« jelentésben van meg. Mert az örök Istenhez efféle dolgot, mellyec a tökéletlenségnek *meg tökéllését* iégzic, nem illenec 349.

†† *Közbe-vetés*. A NySz. ez alakot legkorábban Pázm: Kal. 258.-ból ismeri, a Telegdi használta »közvetítés« jelentésben pedig Com: Jan. 68.-ból. Nemellyec küldettenec Istentől ünne magátul, minden *közbe vetés* es eszköz nélkül 297. Nemellyeket eszköz által, es *közbe vetessel* 298, 299.

3. Összetett melléknevek.

**Fél-eleven*: redivivus. Es holt szamba hagyac, auag *fél elevenen* 617.

†† *Asszony-emberes*: weiberfreund. A NySz. csak Misk: VKert. 1702.-ből ismeri, ű magais *aszon emberes* leszen, ha a propheta igazat mond 864.

**Siket-néma*. Harmadik az atyafiui szeretet, mely arra keszeréte űket hog kőőörűluen náualyaian, iduőzítőnkőhőz vinneiec a *siket nemát* 588. E *siket néma*, egyebektőlis vitetec Christushoz 598. vrunkatis meg chufaltac volna, midőn a vakon szűletet embernek szemeit, nyalaul chenalt sárral kenę meg, es ezt è *siket nematis* meg nyalaza 599.

**Undok-varos*: ótvaros. Annac fölőtte testeben is nyomorult, beteges, es *ondoc varas* 378.

†† *Szemfény-vesztő*: fallax, vanus; trügerisch. A NySz. szerint főnévileg először Fél: Tan. 4126.-ban fordul elő, melléknévilleg pedig Com: Jan. 205.-ban. Es azt aletottac, hog efféle *szem feń vesztő* chelekedetekcel, eleget tőttenec az Isten parancholatina, es Istennek keduet talaltac 464.

II. Szóképzés.

A) Igeképzés.

a) Deverbális igék.

† *Biztatik*: biz (vkire). soha egy fő ember sem igazgathattya io módon, az ű reia *biztatot* kősseget, ha ... 399.

†† *Fájlal*: sanyargat, dolore afficit. Mon: TME. III. 398.-ból említi a NySz. ez adatot Telegdin kívül először. Annac okaert az mi betegseginc nem chac testűnket *failallyac* 624. Ertém (baratom) mi *failallya* a te gyomrodát Fel. 13. (a NySz.-ban is ez).

**Félel*: retteg. es *feleluen* az Istennek haragiatul meg tér 409.

**Feltet*: megfélemlít. Ha *feltet* teged az te lelki esmęreted 105. Es ha a menyorszagnac elvesztése nem *feltethet* 465.

† *Foglal*: fogad (vmivé). A szalasra, ki az ahaszenteghazhoz vin, tulaidon nepeue *foglala*, es gondunkat visele meg oruosoluan az mi sebeinket 618.

† *Huztt*: üz, üldöz. A NySz.-ban csak »semel traho« jelentésben van meg, és a példákat csupán jelzi, de nem közli. Es valamig te meg nem szűnöl farkas lenni, en sem szűnöm meg pasztor lenni, az az teged *huzetani* Fel. 160.

†† *Pillag*: bóbiskol. midőn mas iamboroc processiot iarnac, űc à suttonba *pillagnac*, auagy kertekbe mennec sètalni 200. Ugyanez a mondat van meg a NySz.-ban is.

†† *Takargat*: védelmez. Csak MA.-tól van két adat a NySz.-ban e jelentésre (Scul. 100, Zsolt. VII. 5.). szűntelē vadollyac à varosokbeli birakat, polgarokat, miuel hog sokbā hamissat teszne nekic es nem *takargattyac* azok elōt, a kiktől bantasoc vagyon 522.

† *Tartoztat*: teneri. De *tartoztatuan* valanac az ű szemec, hogy meg ne esmerneie űtet 46. (oculi autem illorum tenebantur, ne eum agnoscerent Szt. Lukács Evang. XXIV. 16.). Másutt meg így fordítja: Az ű szemec *tartatnac* vala 42.

†† *Tolyongoz*: tolong. Telegdin kívül csak Kónyi: VM. 65.-ből idéz még egy adatot a NySz. Es mikoron Jesus latta volna à trombitasokat, es à *tolyonkozo* nepet, monda nekic 833. az *tolyongozo* sokaság meg meute űtet 849.

†† *Találkozik*: invenio; finden. A NySz.-ban Kár: Bibl. I. 178b.-ból van e jelentésre az első adat. Es attyafiara Peterre *talal kozuan* mōda neki III: 21.

†† *Zsugorít*: contraho; zusammenziehen. Erre is csak T.-nél találjuk a NySz. szerint az első adatot. A te praedicationdban, melyet az en ellenem faragot könyunec vtollyara *sugoretottal*, azt irod Fel. 54.

Megemlíthető még e néhány rövidebb igealak, melyek a régiségben általánosak voltak, ma azonban még újabb képzőt is vettek fel: *futamic* 778, 839., *folyamic* 744, 771, 829, 834, 870, 874., *forgódic* 386, 455, 627, 741., *tudakozik* 130, 155, 221, 351., *gyónt* (gyóntat) 91, 635., *mosódic* III: 593., *zúgódic* 383, 411, III: 599, 613. stb.

b) Denominális igék:

†† *Dolgozkodik*. A NySz. csak T.-től ismeri. Munkalkodunc tulaidon kezeinkel *dolgozkoduan* 129.

†† *Ellenez*: támad, ellentmond. A NySz.-ban is T.-től van az első adat (I. 240.). miuel hog sokan vannac kic *ellenzie* az Euangeliumot 264.

Meg-hanyatlík: elesik. A NySz. T. előtt csak Istv: Volt. 21.-ből ismeri. menniszer *meg hanyatlunc*, vagy tenelygesnek, vagy gonosz főrtelmes eletne miatta el szakaduan ű tülle 554.

Meg-hosszul: meghosszabodik. A NySz. T. előtt csak Nyirkállai XIII.-ból ismeri. e földön valo lakásō igen *meg hoszula* 134.

† *Jámberít*: jámbornak tart. A NySz. »pium reddo« jelentésben ismeri, de csak ez egy »Szólás«-ban: Latrot jámberít Kisv:

Adag. 35. Eleg minekűnc az mi lelki esmeretűnknek bizonság tetele ha senki nem leszenis egyeb, à ki minket *iamborétana* 466.

†† *Körömszél*: megkarcol. à kereszten ualo feszület kepet chac meg sem *körömszelte* Fel. 158.

†† *Orcáz*: fedd, gyaláz, szid. A NySz. szerint is T.-nél található meg először. Utána legkorábban Born: Ének. 199-ben lelhető fel. Vay Telegdi, Telegdi, hogy nem érted, hog' immar el vesztettée volt az öröc életet. Igy *orcasz* ittes engemet Fel. 64.

†† *Púposkodik*: kevélykedik, dölyfösködik. Csupán Pázm: Kal. 151. és Imáds. 14.-ből vannak rá adatok a NySz.-ban. Alázatosságra tanettya itt Christus az őueit, hog' è vilagi modra ne *puposkodgya-nac* III: 564.

†† *Részelkedik*: participo. A NySz. is T.-től említi először, űis *reszelkedgyec* az ű alnaksagiba 879.

† *Rátalmaz*: dedecoro; verunehren. A NySz. csak Páz: Préd. 19.-ből említi először. es *rutalmazo* beszdeddel, váltig ostromlya az meg győzhetetlen igassagot 579.

† *Társalkodik*: részesül, részt vesz. A NySz. csak egy adatot ismer e jelentésre, még pedig a »Szólások« körében (Helt: UT. z. 2.) *Tarsalkodtoc* à más ember bűnebe, midőn tisztetec szerent nem bűntetitec űket 891.

Uzsordálkodik. A NySz. csak a kódexekből említi. Vay meni soc embert, minden gonosságra reia vonszon à fősuenség ~ *Vsural-kodasra*, orzásra ... 404.

B) Névszóképzés.

a) Deverbális névszók:

†† *Csavargás*: ferdítés. Alakjára, valamint ez átvitt jelentésre is Mon: Apol. 316.-ból van az első adat a NySz.-ban. *Chauargas* ez Peter vram. Mert most nem arrul vagyon à kerdes ... Fel. 135. De az chac *chauargas*. Mert a Gőrdögöknel az *ἡ πετρα*, es *ὁ πετρος*, mind eggyet iegyez III: 373.

†† *Folyamás*: folyamodás, könyörgés. Bal: CsIsk.-ból van az első adat a NySz.-ban. hog' okot adna attyanac à Christushoz valo *folyamásra*, à hitelre 790.

†† *Harsolás*: civakodás, pörlekedés. Csak T.-től van meg a NySz.-ban, még pedig ugyanez a példa: tulajdon neuen neuizi à futást, es *harsolast*, es minden homalyosság nélkül meg beszelli, mint futot ű, es mint harsolódot Fel. 112.

†† *Harsolódás*: civakodás, veszekedés. MA: Bibl. Magy. 4.-ből van az első adat a NySz.-ban. oly nagy gyűlöleget, *harsolodást* egmas ellen valo viaskodást talalsz kösztöc 718. De midőn az én ellenem valo *harsolodáshoz* valoba hozza kezdesz Fel. 12.

†† *Metés*: metszés. A NySz. csak ez egy példát ismeri: Szőlő *metéskor* à szőlő műesékrűl (t. i. rendeltetet praedicatio) Fel. 35.

* *Mozgódás*: mozgolódás. A »mozgódik« igére is csak BFaz:

Castr. C. 2. az első adat. mindenec meg esmerneiec *mozgodasa*-bol 684.

†† *Pártolkodás*: lázadás, összeesküvés. Szal: Krón. 176.-ból van rá az első adat a NySz.-ban. A feiedelmec ellen valo fel tamadás, *partolkodás*, arultatas, mely veszedelmes legen 821.

†† *Púposkodás*: kevélykedés. Egyetlen adat a NySz.-ban Pécsi: SzüzK. 89. Oly nagy az emberi szuunec *puposkodasa* III: 561.

Részülés: participatio. A NySz. csak a NagyszC. 359.-ből ismeri. hog meg esmeriem az ű ken szenuedesenec *részülését* III: 94.

†† *Rútolás*: gyalázás. T.-n kívül a NySz. csak DecsiG: Préd. 31.-ből említi. Meg neki kezdesz ezeknec vtanna à *rutolasnac* Fel. 156.

* *Szegdelés*. à kenyérnec *szegdeleséből* meg esmertec űtet 45.

†† *Szerzetés*: institutio; begründung. A NySz. is csak T.-től ismeri. Ederedi auag *szerzetése* à szombatnac Istentől vagyon 688.

†† *Töredékeny*. Pázm: Préd. 178.-ból van az első adat a NySz.-ban. Touabba, *töredéken* korso, mely iduözetónknec es az ű tanet-uainnac erőtlensegeket ... iegzi III: 6.

†† *Untatás*: nyugtalanítás, kérés. Pázm: Kal. 172.-ből ismeri legkorábban a NySz. de maga ő *untatassaert* fel kel es ad neki valamen szűkség 190.

†† *Vetélkedés*: vitatkozás. Com: Jan. 160.-ból van rá az első adat a NySz.-ban. Christus vrunknac à Pharizeusokkal való egy *vetelkedeset* iria meg szent Mate è mai Euangeliomban 708. Christus-nac leg vtolso *vetelkedése* lón ez à Pharisaeusokkal 725.

†† *Zsugorgás*: vita tenuis; ärmliches Leben. A NySz. is Telegdi-től ismeri az első adatot eszóra. Es ott meg talallyác, mint pirongattya, az ilyen emberi talalmanyokat napi valogatásokat, köntösi változásokat, testi tettetes *sugorgásokat* Fel. 38.

b) Denominális névszók:

†† *Csecsemős*: csecsemő. Tel: Evang. II. 618.-ból van az első adat a NySz.-ban (nálunk 546. lapon). Egy Maria neuű nemes aszony ... egyetlen egy *chechômôs* gyermekét elő ragaduán chokol-gatni kezde es monda neki 546.

†† *Cselédes*: családós. Pázm: Préd. 45.-ből van az első adat a NySz.-ban. A *cheledes* embereknek azonképpen, gyermekeknek, hazoc nepenec gond viselese ... soc but, banatot es haborusagot hoz 244. ha à io *chelédes* embernek tisztiben vgy el nem iarsz à mint kellene 287.

†† *Figyelmetesség*: figyelem. Mon: Apol. 429.-ből van az első adat a NySz.-ban. Halgassatoc *figyelmetesseggel* reia 169. *figyelmetesseggel* kel hallanunc 117.

* *Halászság*: halászmesterség. ki *halászságból* hiuattatéc az apostolságra III. 375.

†† *Hézagság*: hézag, köz. Lép: PTük. I. 27.-ből van az első adat a NySz.-ban. mi köztűnc es ti köztetec nagy hasadec auagy *hezagsag* erőstettet 389.

†† *Kádas*: kádár. Csak Telegdi e példája van meg két hasonló

tulajdonnév mellett a NySz.-ban. A sokadalmazas sem ide valo volna, hog az eghaz innepere à czigai satorokkal gúlnenec à nálan *kadasoc* es apro *kalmarkac* 891. (L. erről Nyr. 28:219.)

†† *Kalmárka*: kleinkrämer. L. »Kádas«-nál.

† *Káptalanság*: káptalan. Azt mondogt, à többi közöt, hog sohol anni parazna, tragar szó beszéd, ektelen ondóc szitok ninchen, mint nemely pispókóc, es *Captalanság* közt Fel. 20.

†† *Locsos*: sáros, piszkos. Otr: Orig. Hung. II. 254. az első adat a NySz.-ban. a halászásról *lochos* es czondoras ruhaiakban hiua öket à mi vrunk III:5.

†† *Növedékenység*: növés. Telegdi után Pécsi: Apost. 2.-ból van rá az első adat a NySz.-ban. Isten adot *neuedekenseget* neki 219. az testnec *neuedekensége*hez képest, iobban es iobban, ki ielentette es meg mutatta à malasztot 340. Az Vr Isten à földből szolgaltat neduesseget az ű *neuedekensegekre* 657.

†† *Szabados*: freigebig. Holot kedig azt mondogya, hogy annakis à ki kesen mene à szőlőbe egyarant akar fizetni: az ű *szabados* es beuseges io akarattyat adgya előnkbe Fel. 45.

Szunnyadagos: aluszékony. A NySz. csak a RMK. IV. 260. és MA: Scult. 985b.-ből ismeri ez alakot, de mindkettőnél *ag* képzővel, míg T.-nél elváltozott *ok*-ot találunk. sörköngtetuen à *szunnyadokos* resteket III:714.

* *Takarosság*: takarékoság. Magát a melléknévi alapszót is legkorábban Dicta Gr. 456-ból ismeri a NySz. A *takarosságot* dicheric közönseggessen az emberek, es azt tartyác eszesnec, a ki *takarosson* szokta marhaiat költeni III:670.

†† *Tolvajos*: praedatorius; räuberisch. A NySz. Decsi: Adag. 183.-ból említi legelőször. Hiszem à mely helt tudcz hog *toluaios*, midőn ahoz közelgecz, leginkab akcor feguerkezsz fel 872.

†† *Záros*: verriegelt, versperrt. A NySz. legkorábban MA: Bibl. I. 267.-ből ismeri. imadkozni akaruán, *záros* kamaraiokba berekeszkednénc III:728.

* *Ujjabeli*: ujjára való. Jechoniást annéra meg vtála, hogy azt monda felőle, hog ha *viabeli* gyűrű volnais, ki vetneie onnan 762.

Érdekesekek még Telegdinél a *való*-val szerkesztett körülíráso melléknemek: *bizodalommal való* ű hozza menetelűnc 181. Leg először azért io *modon való* készüllettel 28. Mert a mellyeket meg lathatunc, *idő szerent való* azoc 136. szűkölködic istē vtā, è *vilag szerent való* igazgatoc nélküis 295. *ielen való* ereieuel... velűnc vagyon mindenkoron stb.

III. Ragozás.

A ragozás körében Telegdinél semmi olyant nem találunk, ami újszerű volna. Megjegyezhetjük mégis, hogy a föltételes módot majd mindig a teljesebb *naia*, *neie* alakban használja: meg vtaltatnaia II., vihetneie II., dicherneie V., hadnaia V., tartanaia 251., meg kenneie 1.

A végzett jelen többes 3. személyében szintén gyakori a

teljesebb alak: *forgottanac* VIII., *irattanac* VIII.; a *hisz* és *tesz* igék mult idejű egyes sz. 3. személye többször *hín* 577, 771, 788., *tén* 639.

De viszont sűrűn találhatók az ilyféle összerántások is: *ött* (evett) 221, 416, 602., *it* (ivott) 221, 416., *bochatta* 685., *dichõittem* 774.

A *fog*-os jövővel is elég gyakran találkozunk: *fogoc* szollanom 91, 217., *fogod* szeretni 722., Michoda iszonyuság *fogion* kedig az lenni, megmagyarázza önnek maga Christus 855.

Külön megemlíthetjük még az *eljõ* igének a mai nyelv-
szokástól eltérõ fölszólító módját: Es el küldö szolgálait a vachora-
nac oraian, hogy mondana a hiuatalosoknak: *Jõuetec el* 392,
idõuetec el mert immar mindenec készen vannac 396. Az egyszerű
jõ-nek is így van egy-két helyen a felszólító módja: *idõuetéc*
atyamnac áldotti Fel. 52, *idõuetec* mert hittetec Fel. 54.

Az *and*-os, *end*-es igeidõknek elég gyakori használatát és az *ik*-es igék ragozásában tapasztalható következetességet egyszerűen megemlítve, nincsen semmi más különösebb, ami az igék ragozását illetõleg alakítani szempontból megérdemelné figyelmünket.

A névragozásban legérdekesebb a birtokos személyragozás. Az egy birtokos egy birtokú harmadik személy ragja manapság rendszeren *-a*, *-e*, *-ja*, *-je*. Telegdinél azonban legnagyobb számmal az *i*-s alakok találhatók: az *û* ellenseginec 13, a tane-
tásnac igen szep rendi 52., hitnec éppûletire 49., lelkcnc esmereti 70. Némely nyelvjárásban ma is megvan ez az *i*-s alak.

Elõfordul ezenkívül még mind a *ja*-s, mind az *a* s alak, bár ritkán. Megemlítésre azonban csak az a néhány eset méltó, melyekben a mai könnyelvtõl és részben a nyelvjárásoktól is eltérést észlelünk: *titkia* 142, 325, 329., *titkiait* 269., Euangeliomia 374, 727., *zalagia* 262., *maradekiáual* 486, 752., *neveie* 86.; *vtára* (útjára) 312, 504., *vtat* 422, 423, 812., *vtan* 290, 426., *keresztet* 253.

A birtokos többségét a birtokszón is rendszeren megjelöli: az hiueknek vigasztalasokra 14., az embereknek munkaioc 88., a iuhoknak iduõssegeket 301., a mi elsõ szûleinknek vetkec miat 489.

A mai nyelvhasználattal ellentétben a birtoknak többségét gyakran nem az *i* többes képzõvel jelöli meg (*i*, *ai-ei*, *jai-jei*), hanem csak pusztá *k*-val: Esaiasnac es Daidnac imillyen mon-
dasoc kent 773., *kiknec* fülõc 47., az *û* szemec 42., az vakoknak szemec, es az siketeknec fülõc 55., az *û* feleségeket 556., a latrok-
nac kezekben 617., a keuleyeknec szemeket 574.

Az *egyik* Telegdinél nagyon szerepel a mai személyragos *egyike* alak gyanánt: Ezis *egyic* a Christus meg ielenesinec 62. Es ez az *egic* a hét keüernec 489. stb.

Végül a *kor* határozó ragnak régi alakját kell még bemutatnunk. Telegdinél ugyanis még többször megtalálhatók a *kor* végén a tulajdonképeni *-t*, *-n* határozó ragok: kihõz mennyen *eifelikort* 190. Mostan peniglen ti kic *nemelykort* tauol voltatoc 116. Es igen reguel a szombatoknac elsõ napian menenec a koporsozoz *nap keletkoron* 1. Az Hierusalem veszedelménec *el kôzjelgetése koron* 869.

MONDATTAN.

Telegdi nyelve mondattani sajátosságainak ismertetésénél az egyszerű mondatból indulunk ki s azt vizsgáljuk, milyen viszonyban vannak az egyes mondatrészek az állítmányhoz, minő természetűek mind önmagukban, mind pedig egymáshoz való viszonyukban tekintve, s hogy minő eltérést találunk a mai nyelvtől az illető mondatrészek elhelyezését, vagyis a szórendet illetőleg. Ezután pedig a különféle mondatoknak egymáshoz való kapcsolását, ennek különböző módjait vesszük szemügyre. Eszerint Telegdi mondattanáról szóló tárgyalásunk két főcsoportra oszlik: A) Szófüzésre és B) Mondatfüzésre.

A) Szófüzés.

I. Az alany és állítmány viszonya.

Telegdi nyelvében az alany és állítmány egymáshoz való viszonyát illetőleg semmi olyant nem találunk, ami a mai nyelvhasználatnál szemben szokatlan volna. Különösen feltűnő, hogy míg az egykorú s még a 17. századbeli írók nyelvének ismertetésében is folyvást találkozunk több-kevesebb adattal az alanynak és állítmánynak értelem szerint való egyeztetésére, addig Telegdi műveiben e jelenség ismeretlen, sőt még a gyűjtőneveknél sem fordul elő ez értelem szerint való egyeztetés, pedig még ma is többször használunk többes számú állítmányt többséget kifejező alany mellett.

Az általános alanyt Telegdi is a manapság szokásos módokon fejezi ki, egyik-másik változatra azonban csak elvétve, nagyon ritkán találunk adatokat.

Leggyakrabban *az ember* szolgál az általános alany kifejezésére: Ne velye azont *az ember*, hogy ű valamit venne az vrtul 171. Mert *az ember* tisztesseghen vala, de nem erte, es annac okaert à bűnnec miatta az oktalan allatokhoz hasonlettatec 283. Mert oly igen meg kőrákeztetet *ember* az erőtlensegektől, oly hailando kichinségetől fogua minden gonoszra 795. Jo es igaz keresztyeni bōit mikoron *az ember* Istenért őrmest tartoztattya es szenuedteti magat testi eleségtől Fel. 29.

Ma is használjuk a *világ* szót általános alany gyanánt, pl.: Mit itél a *világ*? Telegdinél is előfordul ily értelemmel: Szegyen olyat mondani, a kit mind az egész *világ* lat, hogy hamis Fel. 96.

Általános alanynak tarthatjuk a sokszor előkerülő egyes számú második személyt, főleg a megszólításokban, buzdításokban, amennyiben az odagondolható *keresztény* vagy *ember* szó általánosítást fejez ki, bár csak korlátozottan. Itt jegyezhetjük meg egyúttal azt is, hogy a prédikációkban szokásos *keresztény* (Telegdinél *keresztényén*) megszólításra csak igen szórványosan, sokszor 7—8 prédikáció elolvasása után, akadunk: Ha mikoron *nyomorgattatol, meg emlékezzel* rulla, hogy nem veszedelmedre, hanem hasznodra vagyon te neked, valamit Isten reiad bochat 138. *Tudgyad* azért hogy akarkinekis óni kel magát az hamis prophetakul 561. Midőn hazadnal gyertyat *gyuitasz*, nem reited el sem veka ala nem buretod, hanem látohelyre es a gyertyatartóra teszed 695. *Szeressed* a te vradat Istenedet tellyes szüedből, tellyes lelkedből, es minden tehetsegedből Fel. 52.

Sokszor azzal fejezi ki Telegdi az általánosítást, hogy 3. személyű ige mellett alanyként általános vagy határozatlan névmást használ: Ninchen *senki* bűn nélkül, nem lehet azért a bűnnec büntetése nélkülis 245. *Ki ki mind* az ű hasznat keresi, nem azt a mi a Jesus Christuse 301. Harmadszor meg szegi vgyan azon parancholatot *minden, valaki* felebarattyat, niluan valo szitokcal illeti 471.

Nem ritka a többes számú első személy sem általános alany kifejezésére: annera *meg romlottunc*, hog bűnbe fogantatunc es születunc 283. a maimot nem *mondhattunc* hog ember, noha valamenibe hasonlatos az emberhez 504. valamely mértékkel *merunc*, nekünkis aual merettetic 569. mig ez vilagon *vagunc*, *nyógunc* magunkban, varuan az mi testünkne meg viulasat Fel. 35.

Többes harmadik személyű állítmánnyal is általánosságot fejezünk ki, ha az alany nincs kiteve: Am eleget praedicalottal Semptén, de azért mostis vgyan vasarnapnac *hijac* ottis a vasarnapot Fel. 34. David Györgyöt miért *asac* még a koporsobolis ki Basileaban, es miért *egetec* meg a testet mind könyueivel egyetemben? Fel. 61. *Vgymondnac* hogy io es hasznos dolog a böit Fel. 86.

II. Állítmány és tárgy viszonya.

Összes mondani valónk, amire az állítmány és tárgy egymáshoz való viszonyát illetőleg ki kell terjeszkednünk, a tárgyas igeragozás használatára szorítkozik.

Az eltérések legnagyobb része, amelyeket e körre nézve Telegdi műveiben a mai nyelvvel összehasonlítva találunk, az *ít* és *t* végű igék felszólító módjának tárggyal való összekapcsolásához tartozik. Ezeknél u. i. a 2. személyben következetesen hiányzik a tárgyra mutató *d* rag. E tekintetben azonban Telegdi is

teljesen megegyezik nemcsak korával, hanem általában a 17. század közepe előtt élt írók egyöntetű eljárásával. Csak Geleji Katona István sürgeti először a tárgyas ragozás 2. személyét jellemző *d*-nek kiírását, de azért még később is feltűnik e régies írásmód. Pusztán ortográfiai jelenségnek kell u. i. e sajátságot tartanunk, s ebben Telegdi is az élőbeszédet követhette, melyben a végső *d* a kiejtés könnyítéseül még ma is sokszor elmarad (Nyr. 5:44.; 6:429.; 7:124.): Tahat ha azt akarod hog à te imadsagod kellemetes legyen Isten elõt, *bizonech* meg hog szereted ütet, parancholatinac meg tartasáual 173. *Tõlch* be vristen az ű orchaiokat szegeannel, es keresic a te neuedet 524. Ha be akarsz az életre menni, *tarch* meg a parancholatokat 612. Bõytõnkbeis bele akacz, es ig irsz felõle. Azonkeppen *tekench* meg bõitõket Fel. 29. A szamarnac elsõ vehmet, egy iuhon *valch* meg III:114.

Telegdinél is még igen gyakran találkozunk a szenvedő szerkezettel, holott ma ily esetekben, legalább az élőbeszédben, úgyszólván kizárólag a cselekvő ige használatos tárggyal összekapcsolva. Az írók nyelvében, különösen a hivatalos iratokban azonban még elég gyakran előfordul. Régi grammatikusaink a történelem bizonyosságával, a nyelv multjával semmit sem gondolva elitélőleg nyilatkoztak róla. Pedig kétségtelenül megvan a jogsultsága; tény azonban, hogy régi íróink a latin nyelv szellemének hatása alatt a szenvedő szerkezet alkalmazásában is nagyon gyakran letértek a helyes útról, s még a legkiválóbb írók is, mint pl. Pázmány, sem tudták mindig a magyar nyelv szellemének megfelelően alkalmazni. (A szenvedő szerkezet beható tárgyalását l. Nyr. XXII. k.) Telegdi nyelve sem ment e tekintetben a hibáktól, de Fel.-ben a szenvedő alakok száma Prédikációihoz képest már igen csekély. A szenvedő alak mellett használt *által* azonban, amely idegenszerűség jobbra csak a 19. században honosult meg nyelvünkben, ritkán üti fel fejét műveiben. Ennek szerepe nála is legnagyobbbrészt, mint a régi nyelvben általán, eszközhatórozásra szorítkozik. Sűrűen található a *kell*-nek szenvedő *kelletik* alakja, s a szenvedő képzőt is igen gyakran megkettőzteti. A számtalan példa közül elég lesz, ha csak egynéhányat említünk is meg: Azonképpen à hamis prophetakis, az eretnekec, masunnat hagnac be az Istennecl aklába, mert *Istentül* nem *küldettenec* . . ., hanem vagy ű magoc iünc, vagy az igasságtul el idegenedet *emberec által tolyattatnac* elő 102. ki illyeten gyarlo emberec által az egesz vilagot maganac *hódoltatta* 223. Immaron azt kerdem à papa ellensegitül, *kitül küldettenec* űc, hogy prae-dicallanac? III:430. A botrankoztatáson kedig, minden oly beszédet, chelekedetet, es szót ért, melynec általa ember *el szakasztatic* Isten-tül, es az Istenes elet-tül III:622. Karachon hauanac negyediec napian *vegesztetet el* à Concziliom Fel. 18. De helyen marad mégis az, hogy annac *hirdettetic* es *adatic* az örõc életnek örõme à ki kereskedet es nyert Fel. 55.

A többi eltérés a mai nyelvszokástól a tárgyas ragozást illetőleg igen csekély számú.

Az *örül* ige mellett többször találunk tárgyat vagy tárgyi mellékmondatot silyenkor az ige maga is mindig tárgyas ragozása: Mert kegyetlen es torventelen feiedelem vala, es senki nem talaltatéc ki nem *örülte* volna az ű halálat III: 728. Mert heiaban *örüli* hogy Christus meg győzte à halált 38. *örüli* hog azoc betegec nem voltanac 427. Nem chac nem banáatoc, hanem inkab *örülitec* hog torkoc tölteig isznak 890.

Többször határozatlan tárgy mellett is tárgyas ragozása az ige: eg arant mindeneket mindē rendbelieket es időbelieket *hiuattia* à nag vachorara 395. Ehhez hasonló alakokat Bánffy-Hunyadon is találunk a nép nyelvében: *végrehajtja* mindent Nyr. 10: 22. es *keressúc* abbanis bizonsagot ez mi vallasunknac 332. Mert holot az Isten mindnyaiunkat azon eg földből *teremtette* 562. Valamit *latangyatoc* hog en fogoc miuelsen ties azt miuellyetec III: 6.

Tárgyas ragozása néha az ige az *oly* jelzővel ellátott tárgy mellett is: Mostan immaron *oly* Euangeliomokat *szoktuc* magyarázni 376. Ugyanily körülmények között Mikes is használ tárgyas ragozást: egy *ilyen* leányt magához akarja venni Nyr. 25: 176.

Vannak esetek, hogy tárgyas ragozása az ige, bár sem kitett, sem pedig elhallgatott tárgya nincsen: De minket, kic Papaua *tartyuc*, szidalmaznac 451. Sõt chac annac sem mehettem még eddég végére, te mi legy. Vgymint ki nehól à Luteranusokkal *tartod* à Caluinistac ellen, nehól à Caluinistakcal à Luteranusoc ellen Fel. 134. De à kic azt vitattyac, hogy ennel egyeb tisztelettel, nem kellene űket tisztelni, azokkal nem *tartom* III: 675.

Birtokos személyraggal ellátott tárgy mellett nem szükséges ugyan okvetlenül tárgyas ragozás (Nyr. IX., X., 26: 419), de mégis sokkal jobban hangzik s Telegdinél is csak elvéve akadunk ilyen esetben alanyi ragozásra: Megint masut, dicheretnec *aldozattyat* *aldozoc* teneked, es az vrnac neuet segetségül hium 639.

Tárgyi mellékmondat főmondatában egyszer-kétszer alanyi ragozása ígét találunk: Touabba, vgy *mondnac* hog, à kinec valaki paranchol, az alab valo annal, à ki ű neki paranchol 352. De vgy *mondasz*, hogy Isten igeretibe valo bizodalom által, mely nezet az vr Christusra Fel. 65. *Vgymondasz*, hogy az irás Papat Antichristusnac hija Fel. 83.

Külön megemlíthetjük még a főnévi és melléknévi igenevek mellett álló tárgy ragjának nem épen ritka elhagyását: Es meg ielenti, hogy à hiueknec *allapattyoc* az világon hasonlatos a *ygermec* szülő aszony embernec *allapattyahoz* 120, 128. Kit Isten enm miuelhet, vgymint az, à ki nem *alnakag* akaro Isten 176. Oerültenec az Angyaloc, ... szemleluen hog à bűnnec meg rontoia, győzedelmessen be menne az ű orszagaba, vtat nytuán az *poenitentia* tarto bűnösöknec 224. nem az meg igertetet meg

valto Istent, hanem eg *attyafia* meg élő gilkost lata III: 292. Midőn meg iū onnát à houa *ország* foglalni ment, meg fizet mindenek-nec az ű erdemec szerent III: 38 stb.

III. Az állítmány és határozó viszonya.

Az igemódok és igeidők természetét és tulajdonságait behatóan megvizsgálva bizonyos, hogy mindegyikkel valami határozást fejezünk ki. Az igemódok ugyanis a cselekvésnek különféle módjait határozzák meg, természetesen csak általánosságban, az igemódok pedig ugyanígy mondják meg a cselekvésnek idejét. Határozói természetüknél fogva azért joggal szólhatunk e fejezetben ama sajátságokról, amelyek Telegdi nyelvében az igemódokat és igeidőket illetőleg szemünkbe ötlenek s a mai nyelvtől eltérést mutatnak.

1. Általános határozás az ige.

a) Igemódok.

Az igemódok használatában akadunk Telegdi nyelvében a legtöbb latinosságra. Mindazáltal magyaros szerkezetei számára nézve jóval felülmulják az idegenszerűeket. A latin hatás legnagyobbbrészt csak a latin források vagy szószerinti vagy szabaddabb fordításában vehető észre, egyébként pedig leginkább csak oly helyeken, amelyek az előző latinos szerkezettől függővé téve mintegy önkéntelenül is arra indítják, hogy az eredeti szövegezésben is hasonlóképen járjon el. Mondatszerkezetei ilyenkor sokban hasonlítanak a latin oratio obliquához. Hogy azonban e tekintetben is mennyivel fölötte áll nyelvének magyarosságával általában kortársainak és sok későbbi írónak is, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy sokszor 3—4 lapon egy bántó idegenszerűséget sem találunk, sőt oly eredetiséggel fejezi ki gondolatait, hogy igazi élvezetet nyújt műveinek olvasása. Hogy pedig tényleg a latin szöveg közvetlen hatásának tulajdonítható az idegenszerű módhasználat, ezt leginkább az a jelenség igazolja, hogy ez kevés kivétellel csak a mellékmondatokban fordul elő, amelyekben tudvalevőleg a latinban is igen gyakori a coniunctivus, míg a főmondatokban nagyon ritka tünemény.

Minthogy ez idegenszerűségek más írók műveiből már eléggé ismeretesek, szükségtelen a különféle példának felsorolása s egyszerűen áttérhetünk az igeidők ismertetésére.

b) Igeidők.

A régi nyelv, mint tudjuk, sokkal gazdagabb volt igeidőkben a mainál. Köznyelvünkben ma már csak az *írok, írtam* s *írni fogok*-féle alakok használatosak és az irodalmi nyelvben is mindegyre nagyobb szerep jut nekik. A régi nyelvnek többi alakjai közül csak egy-kettőt őrzött meg egyik-másik nyelvjárás,

még pedig mind az egyszerű, mind az összetett igeidők köréből; ez utóbbiakat a magyar nyelv a rokon nyelvektől való különválása után fejlesztette ki (Simonyi, Magyar ny. 1:77.). Telegdinél még valamennyi régi alak is megtalálható, ú. m.: *íra, írand; ír vala v. volt, írt vala v. volt*. Használatukat illetőleg azonban megállapodottságot, szabályosságot hiába keresünk műveiben. A ma is általánosan használatos alakoknak mellőzésével elégségesnek tartjuk, ha csak a többire idézünk egy-két adatot: Mert fel tamaduan *meg győze* az ördögöt, es minden tagiaival egyetembe pokolra *vete* űtet 13. *Be hága* mondom, nem az aiton *mene be*, mert Isten nem bizta vala reia az ű aklanak gond viselését 102. Mert azis külömben ki nem kel, hanem ha *meghaland* auagy *rothadand* 24. ha ala *szallandoc* pokolra, ottis ielen vagy 258. aztis hamis ertelemre *vonszac vala* à phariseusoc 687. nagy kegyetlenséggel és keméséggel *uralkodtoc vala* raitoc 302. Szent Pal feddi a Galatabelieket, es balgatagoknac neuzei űket, miért hogy eleb iol *futnac volt*, de immár nem engednenec az igassagnac 143. Nag haboc *tamattanac vala* ellene, mikor Cayn megöle Abelt 454. Az Isten közöt es ember közöt *törtent volt* haborusag 64. Ittes latod, hogy à Galatabeliek *ki tantorodtanac volt* az igaz vtbol 143.

2. A cselekvés körülményesebb meghatározása a határozókkal.

Az összes mondatrészek között a határozó a leggazdagabb. Ennek oka pedig az, hogy a határozóragok a fogalomszókhoz hasonlóan sokféle jelentésváltozáson mentek át. Minden határozóragnak eredeti jelentése ugyanis helyhatározói volt, s ebből fejlődött átvitel útján az a gazdag változatosság, amely a határozók körében élénk tárul. Több ragnál még nyomon kísérhetjük s ki is mutathatjuk a fejlődést, de nemcsak az egyszerű ragoknál, hanem a névutókon és határozószókon is megfigyelhetjük e jelenséget. A régi nyelvelmékeknek csak pusztá olvasása közben is lehetetlen, hogy fel ne tűnjék mindenkinek a jelentésváltozás. Hogy erről kiki meggyőződhessek, nem szükséges azonban legrégibb nyelvelmékeink korába visszamennie, még a 16. században is elég nagyszámú adattal találkozunk, amelyekben a határozóragok részben több körülmény meghatározására szolgálnak, mint manapság, legnagyobb részben azonban szűkebb körű módosító szerepre szorítkoznak; de találhatni, különösen a névutók körében, több olyant is, amely 16. századi jelentései közül vagy csak egyet tartott meg, vagy egészen új körülmény jelölője lett, régi szerepét pedig egy másik foglalta el.

Az alábbiakban különösen az eltérésekre leszünk figyelemmel, s a határozóknak e három főcsoportra: a) helyhatározókra, b) időhatározókra és c) körülményhatározókra való felosztását szem előtt tartva feltüntetjük Telegdi nyelvének a határozók körében is észlelhető jellemző sajátosságait.

a) Helyhatározók.

Telegdinél is ugyanazon ragok fordulnak elő a helyhatározásra, mint a mai nyelvben. Egyeseket azonban még szélesebb körre alkalmaz, mint manapság használatosak. A mai rendes használaton kívül többször előkerül egyik-másik oly viszony kifejezésére is, aminőben ma már csak a régiségből ismeretes. A névutóknál és határozószóknál meg a mai nyelvvel szemben hol bővültebb, hol rövidebb alakkkal találkozunk, aszerint, amint néha még újabb határozóragot is függeszt hozzájuk, vagy pedig elhagyja olyanoknál, amelyeknél ma szokásos. A mai nyelvszokástól való főbb eltérések egyébként részletesen a következők:

Be helyett ben: miért iőnec gondolatoc az ti szüetekben ~ 61. Valamikor io földben esic az a mag, az az io szüben, ketség nélkül ki űzi onnet à tunyasagnac hidegseget 59. Rettenetes dolog peniglen az Isten nec haragiat erzeni, es az ű kezeben akadni 408. à hamis prophetac be iőnec à Christus aklaban 111.

Vizsont a mai *ben* helyett *be*: De mikeppen Jonas az czet hálnac *gyomraba* harmad napig volt, azon modon Christusbis harmad napig marada az földnec *gyomraba* 8. De beuebben kel szollanunc azokrul a bizonsag tetelekrűl mellyec ez mai *Euangeliomba* adatnac előnkbe 10. Es eddig arra tanetott minket Christus, hog à szőlőbe, mely az anyaszenteghaz, ű à szőlőtő III. 225.

Ra helyett ba: Annac földte, fel őuezettec à Sidoc agyekokat, sarut vontanac *lakokba*, Istapot tartottanac kezekbe 37.

Hoz helyett ba, nál és ra: *Emausba* közelgetenec, vgymond szent Lukach, à Varoshoz melybe mennec vala 57. idűzetőnc kedig nem chac latni ada magat, hanem *hazanalis* szalla 874. Szűntelen imadkozzunc, kialchunc az vr *Istenre* Fel. 29.

Ba helyett ra: Mert az egy ember által vgymond szent Pal, à bűn be iőue ez *vilagra*, kiben mindenec vetezenec 65.

Nál helyett n és hoz: De talam *ezennis* nē kel igen sokat késnűnc 223. Es *sokakhoz* mi közűlűnc semmi gonoszt soha nem lattanac es nem tuttanac 815. Kellő tisztelet, ez egész világ előt reianc kialtani minden fertelmes ondoksagot, ollyatis, à kit soha *hozzanc* nem lattal es ertettel Fel. 16.

Ra helyett hoz: Mert midőn az Isten űnnen magába, à teremtet *allatokhoz* valo tekéntet nélkül gondoltatic: Vgyan azon Isten az ki egy allattyaban, harom egy mastul meg valasztatot személyekben imadtatic 321.

A *szerint* Telegdinél is gyakran megtalálható a régi helyhatározói jelentésben. Mindezek helyhatározóknak tekintendők, alakjukra nézve azonban módhatározók: ketség nélkül még *e világ szerentis* izit erezzűc à beusegnec 266. *Ez világ szerent* valo allapattyoc imillyen 378. ninchen oly ala valo rend az añaszenteghazban, ki kereszt nélkül lehetne *e világ szerent* 244. enni soc dologrul à menirűl *szerte szerent* emlekezel illyen kis kőűvechkébe lehetetlen valami io értelmet adni Fel. 86.

A mai *iránt* névutó még többször előfordul helyhatározói jelentéssel, de mindig *aránt* alakban: Mindnyiaan kedig meg felemlenec, etc. *Ez arant*, az Euangelista, à choda tetelnec ket hasznat iria meg 684. Es hozza hiuan Jesus egy gyermecket, *kőzeparant* kötöttöc, meg allata es monda III:617. olyan rut es gyalazatos neukcel sem neuzei szent Pál *az aránt* (azon a helyen) a mi vrunc ellensegit, à mint te neuész engemet Fel. 16.

A mai *elől* helyett *előtt*-öt is használ s viszont: Houa men-
nec à te *leked előt*, es houa fussac à te *orczad előt* 258. Az Isten-
nec *leke előt* sohousa nem szaladhat 258. à *veszedelem előt* el
nem futhat 769. Nem à meg holt *szentec elől* valo esedezesre,
nem Mise hallasra, nem bolchóra 86.

A *mellől* ablatívusi alak a mai *mellett* helyett Telegdinél is elég gyakori: A veszen el az Isten igeiebe, à ki *füle mellől* bochattya azt, a mi Istentől meg vagyon parancholua 161. es *fűlőc mellől* bochassác, mikor hallyac auagy lattyac, hogy à hamis prophetac be iönc à Christus aklaban 111. A mi iot mondanac el veszem tállöc, a mi gonoszt, az fűlem *mellől* bochatom 502. Te arra à beszede sem tudtal semmit felelni, es azért mégy efféle tragar beszedekkel el *mellőle* Fel. 147.

Gyakran találkozunk a névutók körében olyan eljárással, hogy nyomósítás kedvéért még egy határozóragot is függeszt hozzájuk, különösen, ha személyragosak a névutók: Peterről kiualtkeppen emlekezie, hogy ne esneiec ketségben, hanem hinneie, hogy megis az tanetuanyoc *kőzibe* valo volna 16. ketség nélkül nekünkis meg szegdeli es *kőzinkbe* osztogattya à hét keüeret 497. ez innepnec méltó voltárol adoc tanulsagot *előtőkben* 359. inkab kapnac raita hog sem mintha chac pusztán adatneiec *előkbe* 496.

A határozóval összekapcsolt *kivül*-nek kizárólagos a *ház kívül*-féle régies alakja (ma csak Háromszékben s néha-néha az irodalomban): *Gyűlekezet kívül* vetnec titeket 232. A *varas kívül* vtakrul es souenyec mellől be keszeretettec, à törueü nélkül valo pogan nemzetsegec voltanac 409. Es effele temetést mely az régi *temető hely kívül* löt, szamar temetésnec neuzei az iras 677.

A *távol*, *fölül* és *alól* névutók, mikor önállóan vagy mint határozószók határozók gyanánt szerepelnek a mondatban, rendesen még külön határozóragot is vesznek fel mai nyelvünkben, Telegdinél azonban ilyenkor is az illető rag (*ról*) nélkül találjuk: Es ha ehen bocható haza űket, el szakaszknodnac az vton. Mert nemellyec ű *közüllőc tauol* iöttenec 479. felec raita hog hamareb el szakasztnac tegedet az igaz hittől à hamis Prophetac, hog ha... *tauol* nem kerülöd űket 502. Ki vagattatic először è földön viteszkedő hiu keresztyenec közzül, mert óiac mindenec magokat túle, el tauosztattyac, es *tauol* kerüllic űtet 513. Touabba imillyen mondasokat talalunc iduözetonc felöl az Euangelionban. Hog è vilagra, testbe, es *felöl* iöt. Hog meüből szallot alá, hog *felül* valo... es *fölül* valo iouetel előttis volt 334. minden tökelletes aiandec *fölül* szal ala à világosságnac attyatul

595. A ki ű hozza akar menni, szükség hogy *alol* fel mennyen III. 563.

Telegdinél még több oly helyhatározószót találunk, amelyek manapság vagy alakjukat vagy Telegdi használta jelentésüket illetőleg elavultaknak tekinthetők.

A jelenleg »unacum« jelentésű *együtt* Telegdinél legnagyobb-részt »egy helyen« jelentéssel fordul elő: Meglattyac ugymond *égyűt*, el iüni az embernek fiát kődbe nagy hatalommal 227. Mely dologrul szent Pal *égyűt* imigyen ír 255. Ez volna ama czafolas, ha eszedbe vennéd, hogy à mit *égyűt* vallasz, azt masut tagadod. Fel. 131. Bele akadcz *égyűt* a Tridentomi Conciliombanis. Fel. 18. A régiségben még meglevő »egyuttal, simul« jelentésre Telegdinél nem akadtam.

Széjjel ma már csak összetételben (szerte-széjjel) s mint igeekötő van meg; Telegdi többször használja önálló határozó gyanánt is: à szegény vac paraszt halaszoc, sem ez vilagi fejedelmektől, sem az őrdögtől, ki az földön *széjlyel* orszagol vala, meg nē rettennéne 274. midőn az Romabeli feiedelemseg ereiebe volt, es è vilagon *szellyel* vralkodott 860. Touabba mint à halo à vízben, azonkeppen az ige è vilagon, *szellyel* ki terjesztetic 457.

Szerte-szerént sem található meg már a köznyelvben: Sokakat latunc *szerte-szerent*, kic ha mi ioba foglaltac volt magokat az elmúlt napokban, azt ma hatra vetic 25. Gonosz szokás az, melyet *szerte-szerent* à kösség kőzöt latunc 889. enni soc dologrul à meniről *szerte-szerent* emlekezel, ilyen kis kőűuechkébe lehetetlen valami io értelmet adni Fel. 86.

Ott-ot oda jelentéssel is használja, tehát *hol* kérdésre felelő határozót *hova* kérdésre felelő helyett: Megszenteltem azt à hazat, melyet eppetettel, hog *ot* helyheztetném az én neuemet mind-örökce 884.

Megfordított viszonyt találunk a következő mondatban: Azért mondga *ide ala*, hog ű nalla nélkül semmit nem miuelhetűnc III. 222.

A mai *ide s tová*-nak régies *tétova*, *téstova* alakjai szintén nem ritkák: Verd meg à pasztort es *tetoua* hanyattatnac a iuhoc 100. hanyattatic vala *tetoua* a haboktul a haio 137. Ki kél immar à *téstoua* habozo gyermekségből 786. ez vilagi nomorusagoknac habiai *testoua* hannyac ütet III. 16. stb.

Innet *toua*-t (ettől kezdve) még a 18. században is használták, ma azonban már csak holt kincse nyelvünknek; Telegdinél is ritka. Hogy *innet toua*, ne legyűnc gyermekec, kic *testoua* habozunk 784.

b) Időhatározók.

Az időhatározás kifejezésére alkalmazott határozóragok körében csak csekély számú eltérés mutatkozik Telegdi nyelvében a maitól; e különbözőségek is legnagyobbbrészt az egyes ragok alak-

jában észlelhetők (*kor* teljesebb *koron*, *kort* alakban). Annál több régiességet tüntetnek azonban fel a szintén időhatározásra szolgáló határozószók; több ugyanis manapság már elavult. Van ezenkívül néhány oly kifejezése is, melyek legalább részben alakjukra nézve szintén kimentek a közhasználatból. A megemlítésre méltó sajtáságok egyébként részletesen a következők:

Gyakran használja Telegdi a *ben* ragot, de sokszor előkerül itt is a *be* helyett: ez elmúlt *napokba* előtökbe aduan az mi bűneinknek nagy es veszedelmes voltat, meg szomoretottalac volt titeket 3. Minden *időkbe* térnec valakic Istenhez, es veszik az ű szent igeiet 754.

A *ben* rag még az *alatt* névutót is helyettesíti: Harmadic tanulsag azokrul à dolgokrul (lesz), mellyec a masodic *ieleenesbe* törtenenec 77. Ezeket latuan à tisztarto, meg tére à chaszarhoz, es eleibe ada, hogy nem io volna olyan nagy sokaságot, egy keues *időben* megőlni 236. mellyet eg szempillantasba öregge tehetet volna à *benne* lakozo Istenség 340.

Az *n* rag rendes használatán kívül *ig* *mulva* helyett és fölösen is: ne touab, hanē egy auag két *napon* siriunc à mi halottunkon 674. Midőn azért valamely halottat lác, gondold meg, hogy rōuid *napon* teis olyan lesz à minemű az mostan 668. Mert à Christus tartya ennec a haiochkánac kormányat, világ vegezetiqlen minden *napon* velle marad 455.

Inkább *mulva*, mint *re* kellene e példában: es immar tizenket esztendős koru, midőn nem sok *időre* fernec adhatta volna űtet 836.

Időmértéket, időtartást fejez ki a tárgyrag a következőben: tizenöt *napot* lakéc nalla 399.

A időhatározószók közül legelőször is olyan kettőről tehetünk említést, melyeket még ma is használunk ugyan, de nem teljesen ugyanazon alakban, s melyek mindegyikével a cselekvésnek rögtön való beállását jelezzük. E szók: *azontul* és *ottan*. *Azontul*-ra mindössze csak ez egy példában akadtam: miért hog nem mindenkoron *azontul* meghalgat, mihelyen ű neki könyörgünc 191. *Ottan* (*legottan* helyett) nagyon gyakori; a mai *legottan*-ra csak elvétve akadunk: Mihelyt akaria *ottan* ot lehet à hol akar lenni 59. *Ottan* visza terének Jerusalembé 61. Ezt mivelhogy nem tagadhatod igaznac lenni, azt irod, hogy chac emlétem es *ottan* visza czafolom Fel. 69. Így még 401, 419, 432, 461. stb.

Az elsoroló jelentésű, s a mutató *az* névmás és *után* névutó összeolvadásából keletkezett *azután*-nak egyes nyelvjárásokban ma is meglevő *osztan* alakja Telegdi munkáiban lépten-nyomon megtalálható: *azután osztan* Nicopolisnac hivattatot 45. Ha mindez nem fog raita, vgy mennyenec *osztan* arra, hogy excommunicallac 94. à többit el rendeli *osztan* ha ű hozzáic menend 163. stb.

Egységes határozószókul tekinthetők az *egy-először* és *egy-olykor* is. **Egy-először* hiányzik a NySz.-ból is, és a hozzá hasonló *egy-előbször*-t is csak Szal: Krón. 262.-ből ismeri: *Egy-először*

meg reműltenece vala aletuan, hogy lelket latnának 80. A szükség arra keszerete űket, hogy *egy először* az ebeket es a machkákat ... megenneie 546. Daid *egy először* engedelmissen es nag hiuséggel őrze attyanac iuhait III:45.

Az előbbivel egyjelentésű *egy-előbe*, mely a NySz. tanusága szerint csak Born.-nál fordul elő legelőször: A másodsor küldetet szolgac pedig, az Apostoloc lőnece, mert azokatis *egyelőbe* a Sidok-hoz küldve vrunc 753.

††*Egy-olykor*-t csak Born: Pred. 455-ből ismeri legkorábban a NySz.: Mint Saul király, hog gűlöluen Daidot, nē akaria vala *egolykor* tulaidon kezeiuel űtet megőlni 467. kirűl szent Daid *egy olykor* imigyen szolla 494. Halgassacza mit monda *egy olykor* az ű szent attyanac III:603.

Elavultak ma már az *utolszor* és *utolban* határozószók is: *Vtolszor* azért ma meg ielenec a tizenegy tanetuanőknac 221. Ennec ez Euangeliomnac sommaia Christusnac amaz szép mondasábā foglaltatic be, mellyel az ű beszédet *vtolszor* befeiezi 645. Két felé osztja a dolgokat, es meg ielenti, mellyiket kel előb miuelnűnc es mellyiket *vtolban* 659.

Az *elől* névutó is szerepel időhatározói minőségben »előbb, prius« jelentéssel: mellyiket kel *elől* miuelnűnc es mellyiket *vtolban* 659. Nektec kellett *elől* praedicallani az Istenec igiet 753.

Megemlítésre méltó a mai *egykor*-nak teljesebb *egykorban* alakja is: Hogy midőn *egy korban* fel ment volna Hierusalembe 557.

Régentē Telegdinél nagyon gyakori, ma rendesen *régente*: Esaias imigyen szolla *regenten* errűl 7. Meg bizonyetuan igaznac lenni azt, a mit *regenten* mondot vala a bőlch által 58. Kikrűl szent Peter iőuendő keppen imigyen szollot vala *regenten* 227. Így még 100, 250, 299, 317, 446.

Mindaha szintén igen sokszor található, de a mai *mindenható* is ismeri: *mindaha* szemed előt foragion. Tudnyaillc Istenec iteleti, es irgalmassaga 138. bodog ember az, a ki *mindaha* fél 141. *mindaha* vgy hittac segetsegűl Istent a hiuec 333.

A régibb és egyúttal eredetibb alakot szemlélhetjük a *mind-járás*-ban: *mindiarast* karhoztattya űtet 435. a szombatnac megtartasa, *mindiarast* szerzettetet volt Istentűl 690. a Mustar mag, az földbe vettetuen nem *mindiarast* nő nagygya 783.

Egyszersmind-nek jelenleg már elavult »tűstént, azonnál, egyszerre« jelentését nyújtja e két adat: De *egszersmind* nekic nem adhattyc, űc sem vehetik hanem egyenkent 369. de latuán, hogy semmiképpen meg nem akaranac térni, *egszersmind* ki őnte reiauc az ű haragianac nagy ariát 759. Megvan azonban a mai »egyúttal« jelentésben is.

A mai *ismét*-nek egyik régi alakját *esmetlen*-t Telegdi is használja, bár csak ritkán: *Esmetlen* el küldve mas szolgait 747.

††*EL-későn*-t (nagyon későn) a NySz. is csak Telegditűl ismeri legkorábban. (Evang. I:526.) *EL kesen* irac osztzon szent Mathe es ű utanna a tőb Euangelistac az Euangeliomot 157.

Mentöl-nek *mihelyt* jelentését a FestC. 85.-ből ismerjük. Telegdinél is megvan, csak hogy ő nála a *hamarébb* fokozott határozószóval kapcsolatban jelenti ugyanazt: *Mentül hamareb* halla à Christusnac hiuasat, leg ottan fel keluen kőuete ütet III:610.

A *míg* kérdőszó Telegdinél gyakrabban fordul elő, mint a mai *meddig*: míg nem könyörűlsz Jerusalemen III:634. *míg* sántaltoc két fele III:702.

Állandó határozóknak kell tekintenünk a következő határozók kifejezéseket. Im lass choda dolgot: A beres *napot napestig* mind verézeic 530. öldökletem ... *napot napestig* 113. egy részt dolgoknak el vegezuen *hetetczaka* annéval könnyebben vegezhetic a többit 701 (hétközben). Mester mind *eten eczaka* munkalkottunc, es semmit nem fogtunc (egész éjen át) 444. neha mind *eten et altal* meg maradot az imadkozásba 184. Annac okaert à ki meg akar igazulni, ne igazecha *idő nap előt* magat, hanem varia az Istennec íteletét 567.

Az időhatározókról szóló tárgyalásunk kiegészítéseül megemlíthetünk végül egy-két adatot a határozószók összehalmazására is: *azutan oszton* Nikopolisnac hiuattatot 45. *Ezeknec vtanna oszton*, ki uiue űket vgy mint az olai faknac hegere 232. *soha őrkce* az en labaimat meg nē mosod 364.

c) Körülményhatározók.

A helyhatározók valamely személy vagy dolog helyének megjelölésére szolgálnak, az időhatározók pedig a cselekvés idejét határozzák meg. Ezeken kívül azonban a cselekvésnek még sok más körülménye is lehet; szólhatunk valamely személynek vagy dolognak állapotáról, szemügyre vehetjük továbbá a cselekvésnek módját, kutathatjuk a cselekvésnek eredetét és okát, vizsgálhatjuk azonfelül irányát, végét, s végül célját, melyet vele el akarunk érni. Mind e különféle körülményt a *körülményhatározók* általános neve alá foglalhatjuk egybe. A cselekvés körülményeit ezekben is, mint az időhatározókban, helyhatározóragokkal fejezzük ki, csak hogy átvitt értelemben használjuk őket. Mivel pedig az átvitt értelmű határozók igen sok változásnak vannak alávetve, épen nem csodálkozhatunk azon, ha három századdal előbb írt munkákban e tekintetben is több-kevesebb eltérésre akadunk.

A körülményhatározóknak állapot-, mód-, eredet-, ok-, vég- és célhatározókra való fölosztását szem előtt tartva, kívánjuk Telegdi nyelvén e körben is megnyilatkozó sajátosságait ismertetni.

1. Állapothatározók.

Telegdi nyelve az állapothatározókat illetőleg is sok különbözőséget mutat a mai nyelvhez viszonyítva. A régiességek azonban leginkább csak a ragok és ritkábban a névutók használatában

láthatók, a határozószókra nézve már közelebb áll korunkhoz, e tekintetben csak alig egy-két eltérő használat ötlük szemünkbe.

A *ben* ragos határozók *be* ragos helyett még sokkal sűrűbben fordulnak elő, mint a hely- és időhatározóknál láttuk: Mert *ebbenis* az *dichősegeben* fel tamadasa altal menne be, mikor meübe menuen üle az atya Istenec iobia felől 21. legyetec fel öltözue szübeli *kőőrületességben*, *kegességben*, io *erkölchben* 801.

Már gyérebben találhatni a megfordított viszonyra példákat: valoba meg tanullyatoc es *elmetekbe* tarchatoc az vr fel tamadasa felől valo tudomant 4. Lelkeuel aietatos imadsagokat es könyörgeseket Istenhez bochatuan, az ű *tőruenebe* elmelkeduen 802. Ez utóbbi példában azonban manapság mint az *elmelkedés-t gondolkodás-t* jelentő igék és kifejezések mellett általában *ról* ragos állapothatározót használunk.

A *be* és *ben* ragos állapothatározók még *vel* ragosak helyett is előkerülnek: Meg sokasétom az te nyaualyaidat. *Faidalomba* szűlsz 120. Euanakis Halhacza mit beszélle az vr. *Faidalomba* szűlsz vgymond 590. De mint vagyunc mi *benne* 464.

Az *n* ragos állapothatározókat Telegdi még sokkal szélesebb körben használja, mint manapság; mai alkalmazásukon kívül ugyanis még *ben* ragosak helyett is szerepelnek: Másodszor azert küldé el mindiarast űket, hog *helyen* hadnaia az Istentül rendeltet szer tartast 628. *helyen* hagyta es meg vita à szombat szentesrül valo parancholatot 690. *Ul -ül* ragosak helyett: effele meg igazulas Istentül adatic embernek *aiandekon*, minden előiario chelekedetec erdeme nélkül 574. sem a Sidoc, sem à poganoc nem erdemlettec à meg igazeto hitet, ... hanem chak *aiandekon* adatic az embernece Istentül 578. Ma inkább *fölött* névutót alkalmazunk a következőben: à nap el ne nyugodgyec à ti *haragotokon* 700. Dacára helyett: mind enni soc *bizonsagokon* sem allanac meg az ördögnece tagiai, ... hanem megis igyekeznece azt bizonytani 336.

A mai nyelvszokástól eltérő felfogásra vallanak a következő kapcsolatok: *ruhaiual* à vitézec megosztoznanac 56. à pokolnac kapui hatalmat nem vehetnece *ellene* 579. Ha ég dologba meg gözettesnece, ottan másba akadnac, es megint talalnac valamit à *mirül* versengienec 711. Mintha az őt dolog, *mellyekrül* az előt pantolodtál, à derec szent irasnac czikceli nem volnanac Fel. 148. Ma mindezeket *n* ragos állapothatározókkal kapcsoljuk az állítmányhoz.

A *vel* rag nemcsak ma, hanem összes nyelvmlékeinkben is első sorban az *együttlétet* fejezi ki, s az efféle határozókat az állapothatározók közé soroljuk. Ugyane csoportba tartoznak az olyan *vel* határozóragos kifejezések is, melyek *vkivel* vagy *vmivel* való bándást jelölnek. Tel.-nél is ez a rendes használata, de kifejezi azon viszonyokat *hoz* ragos határozókkal is: bekeségünc nagyon *Istenhez* 67. Az irgalmasságot *mindenekhez* kel gyakorlanunc, à kic nallunc nélkül szűkölködnece, meg ha más hiten volnanakis

hog sem mi 511. mellyen oly parancholatok vannac irva, mellyec meg mutattyac, mint kellyen *felebaratunkhoz* az irgalmasságnac chelekedetit gyakorlanunc 721. Mindezen régies kapcsolatokban a véghatározás fogalma rejlik. Ugyanezt a viszonyt látjuk a következő szerkezetben, azzal a különbséggel, hogy ebben *nek* rag van a mai *vel* helyett: Őruendgyetec *ennekem*. Mert meg leltém az el uezstet garast 410. Őruendgyetec *ennekem*. Mert meg leltém az én el uezstet iuhomat 410. A *megelégedést* jelentő igéket is *vel* ragos állapothatározóval kapcsoljuk össze, de Tel-nél megtalálhatók *ben* (ill. *be*) ragos határozóval is: Az őrc életben ... hog minden ember meg elegszic az ű dichőséges *rendibe*, igaz Fel. 127.

Helyettesítést jelentő állapothatározó kifejezésére szolgál az *ért* rag a *vkiért* *fizet* szólásban; Telegdi ily értelemben *re* ragos határozót is használ: Nem *beszedre* fizet az Isten, hanem *mun-kara* 514.

A *kér* igének eredethatározóval való kapcsolata ma szokot-tabb, mint *n* ragos állapothatározóval: Mikor szent Mathenal a vamosoc *Christuson* vamat kernénec III: 394.

Ma azt mondjuk: *kételkedik vmiben*, Telegdinél előfordul a *kételkedik vmiből* kifejezés is: à kic felől nem szinte bizonyos az ű pasztor, mely arant legyenec à hit dolgában, tókellerteseké, auagy valami *reszéből* *kételkedőc*, azoknac hiteknec es vallasoknac vegere mennyen 635.

Telegdi is használja a *szenvedés*-t kifejező szólásokban az állapothatározó *mellett* névutót, ma majdnem kizárólagos a cél-határozó *ért* rag az ilyen esetekben: vegezettre halaltis őrmest szenuedgyenec az igaz hit *mellet* 233. dicheckedűnc benne, midőn valamit szenuedűnc az Christusnac hiti *mellet* 70. Ma továbbá *vki mellett v. vkiének érdekében* *szólunk*, Telegdi *vki mellé* is szól: es azt alettyac hog szinten ű *melleiec* szollanac à seregec 342.

A helyhatározóknál már látott eljárásmodot tapasztaljuk az állapothatározóknál is a *kívül* névutós szerkezetet illetőleg: Touabba chac akkor akariac imadni è szentséget, mikor osztogat-tatic, à *kiuül* nem akariac 368. sőt még az apostoloknac *remen-ségec* *kiuülis* à pusztában eledelt ada 480. meniuel inkab nem hal meg senki az ű *akarattya* *kiuül* 681.

Érdekes a szentírás egy helyének fordítása, t. i.: »omnia per ipsum et in ipso creata sunt«. (Szt. Pál lev. a Corinth.-hoz 1, 16); szó szerint való fordítása tulajdonképen helyhatározós volna, de lehet átvitten állapothatározónak is felfogni; Telegdi azonban valószínűleg másként értelmezte az egész kifejezést s ebből kifolyólag az *in ipso*-t módhatározóval fordítja: ű általa és ű *hozza* *kepest* teremtettenec mindenec 376.

A határozószók köréből csak az *együtt* jelentésű *egyetem-ben*-t és *össze*-t említjük meg, bár ez utóbbit személyragos határozó-raggal való kapcsolatánál fogva pusztá névutónak is tekinthetjük: egy szíuel es *egyetembe* kialtunc az Istenhez 195. Ha poenitentiat

nem tartotoc *egyetemben* mindnyaian el vesztec 377. Christus fel tamaduan nekűnc peldat vgy hagia, hogy mies fel tamadgyunc velle *őszue* vigadgyunc 38 és 40. ha azt melleie vettyűc, aual *őszue* sokkal ielesb leszen III:291.

2. Módhatározók.

A módhatározókhoz sorozzuk azon határozókat is, melyek a cselekvés eszközét, fokát, mértékét fejezik ki, és a respectivusokat, vagyis a tekintethatározókat.

Az e körbe tartozó eltérések közül legnagyobb számmal a latinos *dicekedik* *vmiben-féle* kapcsolat található meg. Ma a *dicekedik* igét *vel* ragos határozóval kötjük össze az ilyenekben: es dichekedűnc *benne*, midőn valamit szenuedűnc az Christusnac hiti mellet 70. Ez nílvan vagyon kedig hog à Sidoc vgy hantac ezt magoc felől, es vgy dichekettenec *benne* 334. Sőt senki ninchen, ki inkab dichekedgyec à pasztornac, tanetonac, praedicatornac *neuzetiben* mint ezec 503. Így még 554, 568, 607, 613, 620. stb. De előfordul T.-nél is *vel*-l: Vgy teczik az Apostolokis aual dichekednec, hog mindent el hattanac es Christust kőuettec volna Fel. 77.

Vel ragos határozóval kapcsoljuk ma a *vétkezik* igét is; Tel.-nél mindig *ben* ragos respectivus: semmibe chac egy *mác szemnibeis* ellene ne vetchűnc 611. Annac okaert, ha à biro à gonoszokat tőruen szerent meg nem őli, vetkeziec *benne* 472. A kősségis nem keuesbet vetkeziec *benne*, ha el mulattya à praedicatio halgatast 697.

Eszközhatározó *vel* használatos manapság még a következő határozós kifejezések helyett is: minden dolgokat *imadságon kezdetec* el 186. Kit ha meggondolunc az io lelki esmeret *vigasztal* minket *belőle* 248. annal inkab illic ű raita kőnyőrfűlni es szeled-ségne *lelkeben feddeni* es oktatni űtet 421.

Eszközhatározó *vel*-l kapcsoljuk össze még ma is a *megtelik* igét, s ez a kapcsolat régibb íróinknál is sokkal szokottabb volt, mint az okhatározó *tól*-l; Telegdi ugyanezen értelemben *ról*-t is használ, meg *vel*-t is azonegy mondatban: Hogy à ti *hitetlensegtekrűl, teulegygestekrűl, kepmutatástokrűl, heiabavalo dichekedestekrűl*. Tőmeny ezer sfel való szaz tőmeny ezer *hamis-sagtokrul* nem egy haz, hanem 9876543210 varasis telhetneieic meg véle Fel. 95.

Régies alak *bizonyával* (ma *bizonynal, bizonyára*) az állítás módjának meghatározására: Imeztis mondog, hog azért igerte ingyen à mi urunk az őrők életet, hog *bizonyával* varhasd Fel. 50. De meg fizet mindeneknec az ű chelekedetec szerent. Azok-nac *bizonyával*, à kic az io chelekedetekbe meg maradnac Fel. 100.

A *gazdag vmiben-féle* respectivusnak megfelelő különösebb szerkezetet mutat a következő mondat: A kiraly, az Isten, királyok-nac kirallya, es *mindenekhez* kazdag 748.

A mai *t* ragos módhatározó helyett még *re* ragosat is használ Telegdi: űc *nagyob részére*, chac bizonyos személyeknek es bizonyos helyen lakozo hiueknek irtác az ű leueleket 163. űc meg tartyac es nagy tisztességgel mondgyac (t. i. a misét), s *nagyob részre* vgyan mind azon ceraemoniakcal, à mint az előt Fel. 34.

Ma *-an*, *-en* ragot használunk módhatározásra a következőkben: Az ű szerelmes fiaert chelekedgyec *irgalmasul* velűnc 198. Ha valaki hazatokra és nemes vduarotokra *hatalmasul* meűe... 890. kic *kemeny keppen* kialtnac az chalard Antichristus prophetai ellen 871. Nem vigadhat az *tőkelletes keppen* à Christussal, valaki ű velle egyetembe az bűnnec halalabol fel nem tamad 38.

A *miatt* névutónak régi eszközhatározó jelentése egészen általános: meg menekedic à halalnac birtokabol Isteni hatalma *miat* 6. Neha kár vallás *miat* győtretnec az Istennek fiai, mint Job kinec minden ioszága egy napon el vesze tülle. Auagy betegségnek, ehségnek, mezetelenségnek, szegeniségnek *miatta* mint Lazar... Néha tömlőczözes, es fogság *miat* 243. menniszer meg hanyatlunc, vagy teuelygésnek, vagy gonosz förtelmes eletnek *miatta* el szakadozuan ű tülle 554.

Többször határozóraggal való kapcsolást találunk a mai névutós kapcsolattal szemben: meg halladnac akar mely el vetet ala valo trágartis *gonossággal* (ra nézve) 48. az kereszt alat Isten *akarattyahoz* való engedelmesség (szerint) 253. az meg sebhettet embernek az idegen nemzetből való, es mas *tőruenyben* (szerint) elő Samaritanus volt felebarattya 620.

A határozószók közül először is a régiektől gyakran módhatározásra használt *hova* kérdőszót említhetjük meg: *Houa* lehet nagyob botrankozas ennel? 48.

Az egyszerűen általánosító *valamint*-tel, *valahogy*-gyal még a *megengedés* fogalmát is kifejezi Telegdi, s ilyenkor teljesen egyértelmű az *akárhogy*-, *bárhogy*-gyal: *valamint-valahogy* vgyon valakinek mással egyenetlensége, meg kel bekelleni 476.

Határozóraggal bővült határozószónak kell tartanunk a különben nyomosító *ugyan*-t *szintén*-nel való kapcsolatban; jelentése: *szintűgy*: es *szinten vgyan* gyűlöli ez idenvalo időbenis à gonosságot, mint regenten gyűlölte 552. Ugyancsak a módhatározó *en* raggal bővült alakjánál fogva kerül e csoportba *igyen* és *imigyen*: hog az Isten *igyen* beszél: En vagyoc à te vrad Istened stb... oly niluan bizonyettya azt à mit mondéc hog űluabban sem lehetne annal 320. Vegezetre *imigyenis* kerdeszkedic Fel. 103.

Az egyeredetű *inkább* (jonkább) és *jobban* értelmileg ugyan majdnem teljesen megegyeznek, mégis szokatlannak tetszik az *inkább* az efféle kapcsolatokban: Naponkent *inkab* el arad kőszűnc à gonosság 186. de sohol semmibe az *inkab* meg nem ielenetic 282. Meg kemenyetéc orczaikat *inkab* az kűnél 775.

Közönséggel első tekintetre egyszerű ragos határozónak látszik, Telegdinél azonban, valamint más régi frónál is jelen-

tésénél (universim, egyáltalában) és sűrű alkalmazásánál fogva határozószónak tekinthetjük: azért praedicaltatá *közönséggel* mindeneknek az Euangeliumot, *közönséggel* igere mindeneknek az idűesseget 69. Mert à feltamadásnac vtanna *közönséggel* seŋi betegseggel ieiei . . . az mi testűnkben meg nem maradnac 79. Minec vtanna *közönséggel* szollot uolna Christus az irgalmasságrul 432. Így még 260, 358, 778. stb.

Telegdinél a régiségben nagyon gyakori erősítő *ingyen* szóval lépten-nyomon találkozunk: (*ingyen-se, ingyen-sem* a. m. korántsem; *ingyen-majd* a. m. csakhamar, azonnal). Hogy *ingyen se* emlechem az nyaualiakat 66. *ingyen se* igyekezzűnc azon 98. ingyen sem kel keuannunc hog chodakat tehessűnc 215. Sőt anűit ad, à menit *ingyen sem* tudtunc volna varni 45. *ingyen maid* iobban megertitec 35. Az à *ingyen maid* meg fognac engemet 122.

A NySz. tanúsága szerint a régiségben nagyon általános volt az állítás módjára vonatkozó, azt közelebbiről meghatározó *egyűld* (forsitan, fortasse) is. Telegdinél egyedül csak Prédikációinak III. kötetében akadtam rá: Es ha mindenkor nem vigyazunc, *egyűld* olykor iőhet hogy keszületlenül talál minket III: 714. De az eszesec felelenec es mondanac. *Egyűld* nem lenne eleg nekűnc es nektec, sőt inkább, mennyetec el az arosokhoz, es uegyetec magatoknac III: 731.

A mai *mintegy* (körülbelül) régi egyenértékese *ugymint* Telegdinél elég gyakran olvasható: Tegnap *ugymint* het orakort hagyta el űtet à hideg 771. Azoc kedig à kie öttec uala, *ugymint* negy ezeren valánac 480.

3. Eredethatározók.

Az eredethatározók tekintetében jóval kevesebb különbséget találunk Telegdi nyelve és mai nyelvűnk között, mint az eddig tárgyalt határozóknál. A partitívusos szerkezet és egy-két ige s kifejezés régies kapcsolatának kivételével a többi néhány eltérés úgy szólván egészen elszigetelt, különálló.

Kétféle partitívust ismerünk nyelvűnkben *ben* és *ből* ragosat. Ezek közül a *ben* ragos a régibb, ez egyszersmind sokkal szélesebb használatnak is örvendett, mint a *ből* ragos. Még a 18. században is nagyon elterjedt. Ma megfordított a viszony, a *ben* ragos csak egyes szólásokban van még meg. Telegdi munkái is telve vannak a *ben*-es partitívusokkal: Tanullyuc meg it, hog semmi annal tőb nekűnc nem marad a mi *marhankban*, à mit à szegéinek- nec osztogatunc 532. nemellyeket űnnen magokkal vagatnac vala le *benne* à vitezec 548. Valamely napon eiendel à *gyűmőlichben*, melyrűl azt parancholtam te neked, hog ne egel *benne*, halallal halsz meg 590. es arra tanet, hog *ezebe* semmi el ne mulyec 694. De maga *azokban* à *megielenesekben* es az negyuen napig való soc *beszedekben*, chac igen keueset irtanac meg az Euan- gelistac 162. Mi lőt *benne* 195. ki el futa *benne* mellőle, ki

megtagada űtet feltébe 277. Soha annit ki nem ád *benne*, hog azert elég nem maradna az ű kezeben 496. Partitivus jelentése van a *vel* ragos határozónak is a következében: meg kostoltuc az mennei aiandéket, részesűltűnc à szent *lelekkcel* 554.

A *fél* ígét egy-két eset kivételével, amelyekben tárgyragos névszóval, vagy tárgyi mellékmondattal fűzi össze, rendszerint *n* ragos okhatározóval kapcsolja egybe; ez a szerkezet most már elavult s helyette *tól* ragos eredethatározó használatos: ha *azon* felsz, hogy meg kel ehel hálnod, halgasd, mit mond à te pasztorod 105. Ne fellyen *azon*, hog ... zanabona ... törtenic 24. félec *raitá* hog vannac, kiket tulaidon keppen illèt a vr hiu szolgálaiac imillyen panasza 301.

Azt a dolgot, ahonnan a *fűggés* ered, *tól* ragos eredethatározóval szerkesztjük. A 16. és 17. században emellett sokszor *ben* ragos állapothatározó is található s ez nem egyéb, mint analógiás alakulás az *áll vmiben* hatása alatt. E világi bekeség *ebbē* fig 263. E ket *parancholatban* mind az egesz törűeny, es à Prophetac figgenec 708. Pázmánytól *fűgg vmin* kapcsolatot is ismerűnk (Sim: Hat. 1:257); Telegdi ezeken kívül még *ből* ragos eredethatározóval is összeköti a *fűgg* ígét: Feddi à kiralyi embert, hog à kilső *ielekből* es *chodakból*, mellyeket szeműel lathatna, es nem à Christus *beszedeből* figgene hiti 778.

Panaszkodik, szorgalmatos vmiről-féle szerkezetek mellett még okhatározós, illetőleg véghatározós is előfordul: nem tudom miért kellene errűl è szentseges *naprűl* panaszkodni 361. De nem szűkseg volna *azon* panaszkodni, chac tanulnaiac es tartanaiac meg à mit vrunc è mai Euvangelionban beszél 498. ne legyűnc szorgalmatosoc *eletűnkre* mit egyűnc, es mit igűnc, se *testűnkre* miuel ruhaztatűnc 652.

Véghatározót találűnk eredethatározó helyett a *gondol* ige mellett: Szidgy te minket à mint szűnte akarod, gondoly többet meg annal *hozzűnc*, à mit az elűt gondoltal volt Fel 17.

A *tól* ragos eredethatározónak *ről* ragossal való cseréjét szemlélhetjük a következő mondatban: Minden peniglen ki à gyűzőkdű helyen kűzdic, *mindenekrűl* meg tartoztatya magát 107.

Végűl még a *szól* igének tárgyesettel való kapcsolatát kell megemlűtenűnk a mai eredethatározós szerkezet helyett: Az vala szandokom, atyamfiai keresztyenec, hogy è mai predicationac kezdetibe valami *oly dolgokat* szollyac 2. balgatagoc es kesedelmes fiűnc mindazoknac elhiűesere, *mellyeket* à Prophetac Soltanac 44. Es leg elűszűr szollyunc azokrűl à dolgokrűl, *mellyeket* szolla vrunc menybe menetele elűt 221.

4. Okhatározók.

Az okhatározónak az eredethatározóval való rokonságát, érintkezését Telegdinél legszembetűnűbben a *feddés, hálaadás, mentegetűdzés, penitenciatartás* kifejezései mutatják. Régente ezeket

oly határozóragokkal fűzték össze, hogy egészen világosan látjuk bennök az *eredet* fogalmának feltüntetését, a manapság használatos kapcsolat pedig az *okot* domborítja ki élesen. Ilyenek: *Kirül* imígyen feddi őket a propheta 103. megfeddi a uilagot a *bűnrül*, es az *igassagrul* es az *íteletrül* 139. ki Herodest a *paraznasagrul* batoron meg pirongata 821. halat ad vala *rulla* Istennek monduan 591. Int vegezetre hog halatis adgunc a Jésusnac nagy buzgo *szerelmerül* 361. engednec az ű parancholatinac, halat adnac io *tetemenirül* 622. ninchen mentségec az ű *bűndökrül* 605. nem tartanac poenitenciat a *tisztataláságrul* es *fertelmességrül* 596. Ezen általános használat mellett azonban másféle szerkezetre is akadunk, bárcsak nagyon ritkán: es minec vtanna meg feddette volna az ű *hitellensegeket* es sziueknec *kemenseget*, meg paranchola nekiec 222. Ha azert ioc a feiedelmec, aggyunc halat Istennek *raita* 822.

Az *ért* ragot Telegdi nemcsak olyan esetben használja, mikor cseréről, helyettesítésről van szó, hanem még egyéb viszonyok kifejezésére is a mai *miatt* helyett: Christus kedig atkozottaknac neuzei azokat, a *kic* a *bűnert* kötelesec az öröc karhozatra 66. Melto azert hog mies szüntelen imadkozzunc, miuel hog ieles okai vannac, *mellyekert* imadkoznunc kel 185. es az aitoc be zarua uolnanac, holot a tanetuanyoc egybe gyúltec uala a Sidoktul ualo *felelemert* 75.

Től ragos okhatározó *ért* ragos helyett: Ha az aldomás hozzaioc fért, *mitül* nem ferne a hit 737.

Be (*ben* h.) ragos határozóval csak ritkán látjuk az okot kifejezve: megis adta nemelyleknec Isten a testi egességet... az ű tulaidon hitec nélkül egyebeknec hitire valo *tekintetbe* 733. de maga oc nélkül fel fualkodtal az te testi *ertelmedbe* Fel. 127. Ez utóbbit azonban állapothatározónak is tekinthetjük, s e két határozó az olyféle kifejezésekben érintkezik leginkább, amelyekben a cselekvés oka valamely lelkiállapotból magyarázódik meg.

Az *éhhel meghal*-féle *vel* ragos okhatározók ma már elavultak, régente azonban nagyon el voltak terjedve; ma legtöbbsnyire *n*-es módhatározót alkalmazunk helyettök: Meg kel vala azert *ehel* halnunc, ha az mi kegyelmes vrunc mas modot nem mutat vala életünkben 489. de tudom hog meg kellene *ehelis* halnod 546. Harmadic nyomorusag, a dőghalal miat tamada... száz tízeöt ezer ember hala meg *dőggel* 547.

5. Véghatározók.

A véghatározók a cselekvésnek irányát, végét határozzák meg; e határozókat azonban más és más névvel jelezzük aszerint, hogy minő cselekvés jut az egész szólásnak alapul szolgáló ige-fogalomban kifejezésre. Ennek különbözősége szerint a véghatározók körében factivust, praedicativust, mutativust és dativust is különböztethetünk meg. Hogy mennyire tér el Telegdi ezek használatában

a mai nyelvszokástól, csak az egyes adatok szerint mutatjuk ki, mert az eltérések változatossága miatt úgyszólván lehetetlen általános szabályt fölláítani anélkül, hogy a részletes tárgyalásnál ismétlésbe ne bocsátkozzunk.

Telegdinél mindig *gondja van vmiről* olvasható, ma azonban szokottabb a ráirányulást kifejező véghatározó *re* ragos szerkezet: ninchen neki *gondgya à inukról* 99. ű neki *gondga vagon mi rullunc* 484.

Az *emlékeztet* igét is legnagyobbbrészt *ről* ragos eredethatározóval szerkeszti, ma meg majdnem mindig *re* ragos véghatározóval kötjük össze: az ő törüennec ki adatasáru! emlékeztető nap 269. Első oka ez volt, hog' emlékeztette volna az Israel fiait az ő törüennec ki adasáru! 250. *Ezekről* emlékeztet minket è mai Euangelium 538.

Hasonló viszonyt állapíthatunk meg a következő kapcsolatra nézve is: Mely *dologru!* nem szükség megszűnne hoznunc peldat (ma: ennek a dolognak bizonyítására) 137.

Az *esküvés tárgyát* rendszerint *n* raggal találjuk jelölve: Int minket Christus az imadsagra, megesküuen *raitá*, hogy meg halgattatunc, valamit ű neuben kérunc az atya Istentől 168. meg esküszik *raitá* hog' meg halgat minket 181. Nem trefa dolog à mit mont, mert vgan meg esküszic *raitá* III:297. Ma már *vmire* esküszünk.

A kérés tárgyát illetőleg is az előbbivel teljesen azonos szerkezetre akadunk: à Zebedeusnac két fiai *azon* keric vala iduőzitönket, hog' eggiket iob keze, es masikat bal keze felől űltesse az ű orszagaban 177. Vtolszor, *azon* keric iduőzetönket, hog' kőőru!llyön ű raitoc 626. Nem is szükség *azon* kőnyörgenunc 177. Mintha valaki *azon* esedeznęic ű neki 176.

Ra ragos véghatározót használunk ma a következőkben, vagy legalább is szokottabb, mint a Telegdi alkalmazta szerkezetek: Soha nem oluastam oly irast, melyben valaki töb merget es keserűseget okadot volna ki *más ellen*, mint ű okad *en ellenem* III. előtőkbe aduan az atya Istennec à *gonossag ellen* valo haragiat, meg szomoretottalac volt titeket 3. de nem akarō *hoszan* nyutani beszedemet 871. hog' igen *hoszat* ne nyullyon az en beszédem chac meg ielentem ... III:691. Touabba az apostoloc *meszebben* teriesztettec ki az Euangeliumot III:300. Mert à Christus tartya en nec à haiochkánac kormányat ű vigyaz *erette* 455. Voltale *segetseggel* az aruanac oltalmaztade az őzuegyet ~ 525. Vgyanis michoda egyeb à *maganac* hagyatot ember, ha nem à viszben uszo hal ~ 457. Sirtoc es szepektec ti, de è világ őruendez: ti pediglen szomorkodtoc, de à ti szomorusagtoc *őrömm*e változic 2. azt beszelled hogy à Christusnac edes vigasztalo szauát, szanszandékkal keserű *mereggé* fordetom Fel. 40.

Nem mindenkoron elegendne meg à hitetlenec azzal, hog' szidalmazzac az Istennec szolgait, hanem à hol lehet, es modot találnac *benne* megis őlic űket 241. Moyses törüent szabot *benne*

hog meg őlessenec, effele lelki gilkosoc 872. Ha az Christus *mondasahoz* tamaskodol ... 159. Bizon *ezekhez* illic szent Daudnac amaz mondása 471.

Nek ragos véghatározó használatos manapság kizárólag az ilyféle példákban: Es sem Istenhez nem terénec sem à Romabeli *Chaszarhoz* meg nem hodolánac 544. Első *okat* imezt mondgya 634. mint à bölch mondgya *halhatatlanul* teremtette volt Isten az embert 667. Dativust várnánk a magyar nyelv természetének megfelelőleg a *megtiltani* ige mellett; idegenszerűnek kell tartanunk a *nominativusi* és *acc-i* használatot: De mentül inkább ű megtiltya uala *üket* annyeval inkább hirdetic uala 582. Azert tiltattanac meg az egeg, hog harmatot ne adgyanac es à föld megtiltatott, hogy ne teremche az ű gyümölcset 705. ű szent *felséget* meg nem tilthattya, hog à kinec mit akar adni, meg ne adga III: 256.

A *hü vkihez*-féle kapcsolat helyett egyszer *dativusos* szerkezet is előfordul: Touabba, mikeppen à uő legén es az ű iegyse hiuec *egymasnac*, es egmas kiüül egyebekcel nem őlgődne 750.

A *hasonlítást* jelentő szólásokban rendszerint Telegdinél is *hoz* ragos véghatározó szerepel; mindezekben ma is általános, csupán csak az *egyenlőséget*, *egyesülést* jelentő kifejezésekben lépett helyébe *vel* ragos állapothatározó: egyenlőue tőtte magát *Istenhez* 341. nem egyenlőc è mostani időne szenvedési à iőuendő *dichőséghez*, mely meg fog ielentetni mi hozzanc 801. és Fel. 116. eg halando se tegye egyenlőne magát *Istenhez* 774. egyenessé teszne à föld *szenéhez* 536. testeinkis fel tamadnac à földne porabol, es *lelkeinkhez* eggyesüluen veghetetlen boldog életet elnec meńországban 680. A menyekőzőnek neue kettőt iegez. Eggyet à vő legenne, az ű *tarsahoz* való eggyesüleset 748.

Erdekes az *osztóragnak* nevezett *nként*-nek egy esetben véghatározó *ra* helyett való használata: Hosz elő ez vtan, vag harom *darabonkent* szagatott es harabdalt czikcelyeket Fel. 94.

Végül még *hanyatt* állapothatározószóról tehetünk említést régi teljesebb *hanyattá* alakja miatt, mely még megőrizte az irányragot s ennél fogva véghatározónak kell tartanunk: Es mikor *hanyatta* feküen imadkoznéc, kerac vala űtet hogy megfordulna, aletuán hogy az kőőnebségére lenne III: 718.

6. Célhatározók.

Az összes határozók között a célhatározók körében egyezik meg leginkább Telegdi nyelve a mai nyelvhasználattal. A csekély számú eltérés a következőkben foglalható össze:

A *kér* igének *n* ragos határozóval való összekapcsolását ma inkább *ra* ragos véghatározóval helyettesítjük; a hasonló jelentésű *esedezik*, *könyörög vmin* kifejezésekben azonban az *n*-es okhatározót már a célhatározó *ért*-tel cseréljük fel: Mintha valaki *azon* esedezne ű neki, hog űtet kirallya tenne 177. Mint az eretnekek

kernece, kic azon könyörögnec Istennek, hog Papat, es azokat à kic ű vele egyget ertnec meg roncha, es el veszesse 176. Elavult már az ilyenek mellett a *ről* ragos határozó is: valakic à temp-lomban akarmi *dologrulis* kőbörögnec ű neki 887.

Célhatározás van kifejezve e két *ba* ragos határozóval is: Ilyen módot talált es rendelt volt Isten az mi *váltásunkba* 72. vadnac ű szent felsegének egeb modgyai az mi *eltartásunkba* 486. Feltűnő Telegdinél a célhatározó *ra*-nak sűrű használata az *ért* raggal szemben, különösen a határozószóknál: A *koronára* futot, à vegre, hogy el vehesse az igasságnac koronáiat Fel. 113. *Mire* külte volt az atya az ű fiat ē vilagra ~ 84. Tahat *mire* fogod vala im nem regen azt reiam, hog à gonosz kőkény fatul keuanoc iduőssegre valo io chelekedetet? Fel 58. Vgymint ki *arra* jöt è vilagra, hogy meg roncha az ördögnec chelekedetit 583. *Arra* chelekedgyél, hogy elhess, hogy lathasd az io napot Fel. 123.

Többször szerepel a *mit* kérdőnévmás is célhatározószó gyanánt, ily minőségben azonban többé-kevésbé még a mai nyelvben is él: *mit* iarnanac az koporsonal ~ 16. *Mit* haborodtatoc meg ~ 61.

IV. A jelző és jelzett viszonya.

A birtokos szerkezeteknek a régiségben általánosan feltalálható ama sajátága, hogy a birtok számban megegyezik a birtokos jelzővel (több birtokos egy birtok) már az alaktanban is láttuk; nem ritka jelenség az sem, hogy két birtokosnak mindegyike felveszi a birtokos ragot; ez az az eset, midőn a két birtokos egymással birtokviszonyban van, s az utóbbinak szintén van birtoka. Megemlíthetjük még azt is, hogy a birtokos jelző gyakran követi a jelzettet s néha egy vagy több szóval is el vannak egymástól választva; ez azonban ma sem tartozik a ritkaságok közé.

A tulajdonság- és számjelzők körében tapasztalható eltéréseket három csoportba foglalhatjuk össze:

1. A *nagy*, *igaz* és *tiszta* melléknevek jelzőkül is szolgálnak módhatározói értelemben: Mikoron à Sidoc husuet napian az Aegiptusnac insegeből meg szabadultanac volna... , *nagy* szep vigassagos eneket eneklenec az Ur Istennek 34. Midőn az Edessa varasbeli tisztarto... *nagy* soc szolgáló neppel, à szent Tamas eghazahoz menne, hog à hiueket, kic imadkozni oda gyűltenec vala levagatnaia, lata egy szegeny aszony embert... 235. *Igaz* elég, affele vetkeidet meg mondanod, mellyec à te lelki esmereted-nec szorgalmatos meg rostalása vtan eszedbe iutnac 637. Mind à kettőnec teuelygese ellen, *igaz* eleget irtanac à szent Doctoroc Fel. 154. Az pedig *tiszta* hamis, hogy mi hasonlatosoc volnanc azokhoz, kiknec imeszt mondgya vrunc szent Matenal Fel. 33.

2. A főnévként szereplő *névmások* és melléknevek névmási jelzője megegyezik jelzettjével számban és esetben: Holot *nemellyeket* ollyakat paranchola kérni, mellyec lelkünket nézic, *nemellyeket* pedig mellyec testünket illetic 178. A lelki iokat... igassagot,

az örök életet és *egyebeket* effeleket... illic kernűnc 179. Petrus Canisius két Catechismust chenalt: *Egyet* kichint, az apro gyermekeknek, *mást* nagyot az öregeknek Fel. 140. mihelyen azt latytyac raita, hogy *valakitől* mi felenktől iratot, ottan törűent tesznc raia, es karhoztattyac Fel. 22.

3. A jelzőkül álló határozott és határozatlan számnevek és számnévi névmások után a többes szám nagyon közönséges, de nem kizárólagos: az imadsagis haszontalan, es az Isten eleibe nem hát, ha à szeretetnec *két szárnyain*, az az Istenhez, es fele barátinkhoz valo szereteten fel nem röpül 173. annac vtanna à processio iararásrul szolloc, miért hogy ma, es è *két* köuetkezendő *napokon*, à keresztyen anyaszentegyhazban, közönséges processioc szoktanac lenni 191. eleibe iöűenec *tiz poklos ferfiac*, kic tauul meg allanac 621. *Soc* hamis *Prophetac* tamadnac, kic sokakat elhitetnec 144. Effele alnoc talalmanauual az elmúlt esztendőkbñ *soc* telhetetlen fejedelmeket, es vrakat hodoltata meg 863. Azt mieuolec nem régen *egy nehany kosoc*, es *bakoc* it è varasbanis 312. Ime én ueletec uagoc *mindē napokō* è uilagnac uegeiglen 395.

V. A névmások használata.

1. Személynévmások.

E névmások körében nagyon szembetűnő a pleonasztikus használat. Sűrűn fordul elő a harmadik személyű ő névmás birtokos jelzőül még akkor is, midőn a birtokviszony egyébként már úgyis ki van fejezve: vgyan azon *ű* attyafiai 14. *ű* szabaddettya meg az *ű* nepet az *ű* bűnökbl 51. Amaz *ű* mondása szerent 253. De ezen kívül is többször fölöslegesen alkalmazza, s ezt részben a latin nyelv hatásának kell tulajdonítanunk: Nallam nekűlis *soc* embereknek iteleti meg felel *ű* neki *en* erettem IV. Vara Isten *űket* *soc* ideig hog meg ternenec 337. ilyen nagy nyomorusagra iuttatta *ű* neki igyet 383. — A visszaható névmás előtt ennek nyomosítására is gyakrabban található, mint manapság s ilyenkor a többes számban a harmadik személyű személynévmás sohasem egyezik számra nézve a visszaható névmással: hogy *ű* magokis latnaiac meg, hogy nem volna ott az holt test 16. *ű* magoc mondgac egy nehányan 757. Jai az Izrael pasztorinac kic *ű* magokat legeltetic 302. 303.

A 3. személyű névmásnak ma is eléggé divatos pleonasztikus tárgyesetét szélteben használja Telegdi: En *űtet* nem atkozom, sem szidom IV. szemekkel lattac *űtet* 96. Az eleség peniglen noha chac akcor eltet minket, midőn eszűc *űtet* 369.

Gyakori a személynévmás személyragozott névutóval kapcsolatban a visszaható névmás és puszta névutó helyett: bekese-gessoc legyűnc *min kőszűnc* 477. Es beszellenec vala *őn kőszűc* mind azoc felől, mellyec törtentenec vala 42. mondanac *őn kőszűc* 216. 545. 712. stb. De magában is előfordul visszaható helyett:

hogy tuggya *duéue* tenni az Christus által szerzettetet iduesseget 72. Harmadic oka, hogy az hiuec nyomorusagoknak általa legienec hasonlatosoc az Isten fianac abrazattyhoz, ki *úis* szenuede mi erettűnc 133—4. E jelenséggel kapcsolatban szólhatunk a személyragos határozóragoknak a visszaható névmás helyett való használatáról is: az mi igyűnket *reia* veszi, es vgy forgattya 235. azért örömet *hozza* fogadga űket 732. De azért adatott nekűnc à Christus, hogy *hozza* fogadgya es eltesse azokat az kie ű *hozza* iarulnac 772.

2. Visszaható névmások.

A visszaható névmásokat illetőleg található sajátságok legnagyobb része szoros összefüggésben van a személynévmások körében tapasztalható eltérésekkel. Itt külön még csak a tárgyragnak az efféle igenévi kapcsolatokban való hiányát említhetjük meg: A fősuenség az masodic *maga mentő* emberben teczik meg 404. kikrűl a *magoc mentő* dőlős fő es bőlch Sidokis mondgyac vala egygűt 409. Touabba, szol masodszor Christus az *magoc mentőkrűl* 756.

3. Mutató névmások.

A személyre vagy tárgyra mutató *azon* néha az azonosító *ugyanazon* értelemben szerepel: à szent lelec... más személy nem *azon*, à ki az atya auagy a fiu 256. Ugyanúgy nyilatkozhatunk az *az* névmásnak az *olyan* helyett való használatáról: ezt èt historiát, nemchac vgy irta meg szent Lukach, mint egész törtent choda dolgot, hanem vgy mint *aztis*, à mi iöuendőre valamit példazot 445. Bochatyac nem vgy mint *azoc* kiknec tulaidonoc volna à bűn bochattasra valo hatalom, hanem vgy mint hiu szolgác 663.

Még teljesen ismeretlen dologra irányítja figyelmünket a mutató *amaz*, holott ma csak előzőleg megnevezett személyre vagy dologra való rámutatásnál használjuk: Ezeknec vtanna *amazsalis* olthattyuc magunkban à szomorusagot, ha elmenkbe-forgattyuc, hog... 683. Némileg szokatlannak tetszik *emez*nek régi *imez* alakja is: Mely dolog meg bizonyul... szent Peternecc *imez* mondasabol 117. Ellene iarnac az Isten hagyasanac azokis, à kie hazoknal *imezt* amazt miuelic 701.

Ugyanazont, *ugyanezent* használ Telegdi főnévileg is, holott ma ily szerepben csak a rövidebb *ugyanaz*, *ugyanez* dívik; különösen szembetűnő, ha vmely rag járul hozzá: Semmi vj dolgot nem mond, hanem *ugyanazont* 121. Mert a minemű mer-tekel ti mertec *ugyan azonnal* mernec ti nektec egyebec 428. Szent Palis *ugyan ezen* beszelli 306. az Istennek io teteménies *ugyan ezenre* kiztetnec minket 638. ugyanily viszonyt találunk még *ezen* és ez között is: Vrucn Christusnakis ezenkeppen törtenecc dolga 14.

Az *oly*, *olyan* használatában meg épen az ellenkező eljárásra akadunk, a rövidebb alakot alkalmazza igen gyakran akkor is, ha a főnév, amelyre rámutat, nincs kitéve: Annac fölötté *oly* az mi è vilagon valo nyomorusagunc 129. az ál orczába neha *ollyac* teczenec kiralyoknak, es kazdagoknak lenni, à kic ala valo es el vetet koldusoc 387. Mostis vgy chelekedic az Isten, szinten *olykor* szokot minket meg segéteni, midőn vgy teczeneiec hogy immar el kellene vesznűnc 137. Nem szollunc mostan arrul à latasrul hanem *olyrul*, kinel ... 604. Hogyha peniglen valamely Istentelen feiedelem ... *olyra* erőltetne valakit 830.

Az *olyatén*-nek a régiségben gyakori *olyatán* alakja Telegdinél is sűrűn látható: *ollyatan* vala kedig az ű orczaia 12. Mert *ollyatannac* kellett à Messiasnac lenni 86.; így továbbá még 66. 407. stb.

Latin hatásra vall a mutató névmásnak kitétele a relatív mellékmondatok főmondatában: à mit ű beszél, ir ... Isteni aianeknek neuzei *azt* III. tulaidon feiere szal *az*, à mit en ellenem gondolt III. Valahol ketten uagy harman egybe gyűlne az en neuembe, kősztoc uagyoc *azoknak* 146.

A mutató *az* névmásnak rövidített à alakjával találkozunk mássalhangzón kezdődő szavak előtt; a köznyelv ma sem hangoztatja ilyenkor a *z*-t, de helyette az *a*-t nyújtja meg a kiejtésben. E nyújtás jelölésére szolgál T.-nél az *a*-n a visszahajtott ékezet (l. Hangtan). Ilyenek: *A* kedig monda nekic l. Mert ha à nem volt volna nem szolna imigyen 875.

4. Kérdő névmások.

Tárgyat tudakoló *mi*, *micsoda* helyett a személyt tudakoló *kicsodát* is találjuk: *Kichoda* annac neu? és *kichoda* az ű fiannac neu ha tudod ~ 330.

A *mi* kérdő névmást melléknéviileg is használjuk ugyan, mégis jobban hangzik a *minő*, amelynek csakis ez a szerepe van: Kirűl miért hog gyakorta szoktunc emlekezni, lassuc meg *mi* allat legyen 255.

Tudtom szerint kiment ma már a *minemű* kérdő névmás is a használatból, s helyét a *milyen*, *minő* foglalták el: Megtanulhattya onnet à ki akaria à többi közöt aztis, *minemű* őrdőgséggel kellyen à más ember fiat es leanyat bűbaial hozza szoktatni VIII.

5. Vonatkozó névmások.

Az ingadozás, amelyet a vonatkozó névmások használatában a régi nyelvben tapasztalhatunk, Telegdinek is sajátja. Hiába keressük azt a megkülönböztetést, amelyet ezek alkalmazásában a mai irodalmi és köznyelv tesz. Így az *aki* mai rendes szerepén kívül még az *amely* és *ami* helyett is előfordul, vagyis tárgyra vonatkoztatva, akár meg van az nevezve, akár nincs, sőt még

egész mondatra is vonatkozik: Ondoksagat megmutattya az ű fertelmessege, *ki* oly lőn 65. Ez ám a io hit, a *ki* nem heuolkodí 730. es ollyat tanulnac belőle, *kit* talan soha nem tuttanac volna XI. *Kiben* az ielentetic 11. *Kiből* è köuetkezie 330.

Megemlíthetjük még külön az *aki*-nek régi teljesebb az *ki* alakját is: nem chac azoknak az *kic* oda vittec 733. Lasd meg azokatis az *kic* ezektől szarmaztanac 718.

Viszont az *amely*-et is használja Telegdi *aki*, *ami* helyett: Az vij törüénbenis az apostoloc valasztanac pispököket, *mellyek*-*nec* hatalmat adánac reia 298. es azt kel innyoc, a *mellyet* labatokcal meg zauartatoc 311. arra kerlec titetek, hogy azokat *mellyeket* en az mi vrunknac fel tamadasarul fogoc szollani, figyelmetesseggel halgassatoc 3.

Határozatlan névmást is sűrűn alkalmaz vonatkozó jelentéssel: de minden *valaki* olvassa, láttya IV. Kouasz az mind, *valami* meg poshaztja a mi tesztankat 29.

A kérdő *minemü*-hez hasonlóan a vonatkozó *aminemü* is már elavultnak tekintendő: valoba azoc legyűnc, *mellyek*nec es *minemüek*nec kel lennűnc 32. ha oly hitec volna Istenben, a *minemü*nec kellene lenni esmerneiec az Istennek fiatis 246.

6. Határozatlan és általános névmások.

A határozatlan *valaki* a mai használaton kívül még a következő jelentésekben olvasható Telegdinél:

1. A vonatkozó *aki* helyett. Példákat l. a vonatk. névmásoknál. 2. *Néhányan* helyett: Adnaia Isten, hoğ talaltatnánac *valakie* ez világon, kic mostanis effeleket kergetnenec ki közödlűnc 558. Minden időkben ternec *valakie* Istenhez 754. az őuere es szent Jánosnac praedicallasara tértenec meg *valakie* 756. Szembe-tűnő ez utóbbi példákban a többesszámú alak, amennyiben a mai nyelvhasználat csak az egyesszámú alakot ismeri.

A határozatlan *valami*-nek is a mainál jóval tágabb körű jelentése van Telegdi műveiben. Jelenlegi szokott jelentésén kívül még a következőkben található meg:

1. A vonatkozó *ami* helyett: miért nem volna nekem szabad vallanő, es tartanom mindent *valamit* nem Augusta ad előmbe ~ 165. L. egyébként a vonatk. névmásoknál is.

2. *Bármí* helyett: *valamit* az előt eppetet volna az Isten igieivel azt mind el rutetanaia e szörnyű ondoc irasauul V.

3. *Akárminő*, *bárminő* helyett: *Valami* allatoc vannac azért azoc közöt, chac egy Isten vagyon 319.

Valamely-et használja *valami* és *amely* jelentéssel is: Es ha el hitethetnek *valamellyet*, mi modon fedezhessec ~ 403. Mert *valamely* emberbe be ferkezie a keuelyseg annera el foglallya elmeiet, hogy az Istenis nem ferhet ű hozza 403. szükség egyenkent elő szamlalni az egyhazi ember előt minden bűneit, *valamelyec* az ű lelki esmeretinec szorgalmatos meg rostalasa utan eszebe iuthatnac 91.

Valamennyi legtöbbszörre a vonatkozó *amennyi* jelentésben található: *valameninuel* nagyobb azért es meltosagosb à Christus-nac szemelye az oktalan barannal, anneal nagyob tisztasaggal es aietatossaggal meg nekűnc az mi husuetűnket meg illenűnc 33. de az igazságnac gűldölsegeben es ődőzeseben, *valamenin* vannac mindnyaian eggyet ertnec 718. Ezen kívül előfordul még *valami* és *valamelyes* értelemmel is: noha *valamenibe* hasonlatos az emberhez ... 504. Ki midőn à Corinthusbeliéknek irt volna *valamenit* az vr vachoraiarul 163.

A határozatlan *valaminemű* igen sokszor vesz fel vonatkozó jelentést (aminő), s néha a megengedést kifejező *bárminő*-ét is: olyannac iteltetic Istentűl minden embernek chelekedete, *valaminemű* az à igyekezete 31. *valaminemű* mertűcel merűnc, szinten olyannal fognac nekűnkis hatra merni 432. Dicheric à papa szidalmazokat, *valamineműc*, es tudosoknac mondűc, bátorszinten tőkec legyenekis 451.

Minden-t találunk személynév helyettesítőjeként olyankor is, midőn ma kizárólag csak a főnévként szereplő *mind*, *mindenki* használatos: *minden* valaki oluassa, lattya IV. *mindennec* igassag adatic valaki hiszen 73. nem mindennec kel megbochatni bűneit 89.

A határozatlan és általános névmások pleonasztikus használatának bemutatására szolgáljanak a következő példák: hanē ha *kiki mind* űnnen maga meg nyilatkozattattya lelki esmeretit 10. de azért anni ereie vagyon hogy *mind az egész* tesztat megposhasztya 29.

VI. A névelő használata.

A névelőnek mondattani szerepe a tulajdonságjelzés, s a jelzett személynek vagy dolognak már ismeretes voltát fejezi ki. Eredetét illetőleg nem egyéb mint mutató *az* névmás, csakhogy hangsúlytalan. Innen magyarázhatjuk meg azt a jelenséget is, hogy Telegdinél gyakran a mutató *ez* helyettesíti, még pedig magas és mélyhangű szók előtt egyaránt: *mind ez egész világ* előtt gyalazatba eiteni XII. *Ez* el mult kedden, eleget szoltunc errűl à köszőnesrűl 79. euel è hatalommal iol ellenec 93. Eűnc ez három bűnnec ondoksága miat nem meűnc el à vachorára az hiuatalosoc 403.

A jelen nyelvszokástól eltérőleg többször hiányzik a névelő oly helyeken, ahol ma, minthogy határozott dologról v. személyről van szó, megkívánjuk: A Christus feltamadasa à mint ingyen maid meg mongyuc, [] mi életűnc 13. Mely akarattat, legelőszőr [] paradichomban jelente ki 284. De egy Samaritanus [] vton iaruan 618. azt mondgyac, hog [] szent lelec Istennek aiandeka tahat nem Isten 356.

De viszont elég gyakran kiteszi Telegdi a névelőt személy- és helynevek előtt, valamint a személynevek állandó jelzője előtt is: Pőke à Christus, mikoron az Evangeliomot es à szentsegeket

ada à mi lelkeinknek oruoslására 595. az Istennek szekerét az Obed hazatul Jerusalemba be viue 193. iőue à Galileanac tengere mellé 582. Halgassacza à szent Pal mondasát VII.

A német *ein, eine, ein* hatására vallanak a következő jelzős kifejezések: A Haiochka az añaszentegház, mely è vilaghoz kepest chac egy kichin, es mindenkoron à tengeren ... hanyattatic 453. Es egy olyan szabasu ezis, mint amaz à mit masut monda 724.

VII. Igenevek használata.

Az igeneveket három csoportba osztjuk, ú. m.: 1. főnévi, 2. melléknévi és 3. határozói igenevekre. Nem is volna szükséges mondanunk, hogy mindegyikre tömérdek példát találunk; mivel használatukra nézve legnagyobbbrészt megegyeznek a mai nyelvszokással, azért szükségtelen munkát végeznénk, ha minden egyes változatot példákkal mutatnánk be. Elégséges lesz tehát, ha az alábbiakban csak a mai nyelvhasználattól való eltérésekre, részben régiességekre, részben idegenszerűségekre terjeszkedünk ki.

1. A főnévi igenév körében, melyet szélteében használ írónk alany-, tárgy- és határozóként, legszembetűnőbb ennek személyragos alakja olyan esetben is, midőn az állítmány teljesen meghatározott, vagyis személyragozott, holott ma ez a szerkezet csak a személytelen igék vagy névszói állítmányok mellett fordul elő: Mely szokásnac hogy meg erchétec oka mi legyen, *akaroc* ti előttetec rőuid beszédde à processiorul *szollanom* 193. Nem *akarom* a Psalmusnac ama helyet *illetnem*, holot az Atya így szól a Fiunac 332. Amazokat kedig mi vegre *szoktam legyee* neha kezembe *vennem*, à postilla első reszenec, előtte iaro beszédembe elegge meg ielenttettem 20. tegedet nem *hadnac* kőnnén oda *iutnod* Fel. 88.

A latin nom. és acc. cum inf-ra emlékeztet a főnévi igenév alanyi, illetőleg tárgyi mellékmondat helyett az ilyenekben: Holot ki rekesztic es haszontalannac *bizonytattic lenni*, à Sidoknac es Törökőknec imadsaga 175. töruen szerent valo pispőkóc, pasztoroc, es Praedicatoroc *lattanac lenni* 300. Az egy elteueilyedet iuh, minden bűnös ember, a ki esmeri es *vallya* magát bűnősnec *lenni* 421. *lattya* vala űket nem *iarni* az ű eleitől rendeltetet szerzesec vtan 246.

2. A melléknévi igenevek (participiumok) közül legfeljebb az *andó, endő*-t említhetjük nagyon gyakori használata miatt; szokatlannak hangzik különösen a *van* segédigével való kapcsolatban: Nylvan valo beszéd vala mikoron Isten azt monda, hogy az aszony allatnac magua. *meggyőzendő lenne* à kigyot 5. birodalmunc vagon benne, hogy az őróc életre *menendő vagyunc* 209. Szol arrul hogy à halalnac általa *ki menendő vala* è vilagbol az ű szent attyához 140.

3. A határozói igenevek közül a *va- ve* végű rendszerint állapothatározó, a *ván- vén* végű pedig a cselekvésnek majd

idejét, majd okát határozza meg, s idő-, illetőleg okhatározó alárendelt mondatnak felel meg és ilyenrel helyettesíthető is. Ezekből kifolyólag, mint különösséget megemlíthetjük a *va- ve* módhatározói, a *ván- vén* végű igenévnek pedig állapot-, módhatározói használatát; gyakran található végül még a *ván- vén* végű igenév mellérendelt mondat helyettesítőjeként is.

Módhatározást fejez ki a *va- ve* a következőkben: meg akadályoztatec nyelve, vgy hogy nem *rebeque* auagy *akadályozua*, ha nem vgyan iol szol vala 597. Az atya Istenis à Prophetáual à szent lelket malasztnc neuzei, nem egyebert altalan *fogua*, hanem az ű chelekedeteiert 261.

A *ván- vén* végű igenév gyakran szolgál állapot és mód jelölésére is, épúgy, mint a *va- ve*: akcoron ioue hozzaia vrunc szaraz labakcal *iaruan* a tengernece vizen 137. Juietec én hozzam mindnyaian, kie munkalkodtoc es meg vattoc *terheltetuen* 423. *fohaszkoduan* váriuc az öröc eletnece dichösegeben valo fel öltöztetեսünk 262. midön à szüléshez közelget, *kesereguen* kialt 128. stb.

Mellérendelt mondatot foglal magában a *ván- vén* végű igenév az ilyenekben: *el menuen* tanechatoc minden nemzetsegeket, *megkereszteluen* űket atyanac, fiunac es szent leleknec neuben 210. Int minket Christus az imadsagra, *megeskűuen* raita, hogy meghalgattatunc, valamit ű neuben kerűnc az atya Isten-tűl 168. egy sommaba szedgyűc mind azokat, melyeket è praedicationban szollotunc, *kűuetuen* azoknac peldaiokat, kie è siket uemat vrunc eleibè uiuec 632.

VIII. Szórend.

A mondatrészek helyes csoportosításának megítélése kétségtelenül nehéz dolog, még pedig két oknál fogva. Először azért, mert igen sok függ a beszélő és író akaratától, hogy mit tart t. i. fontosnak s mit nem, s eszerint alakítja aztán beszédét; másodsor pedig, mivel a szórendet illetőleg is tekintettel kell lenni a történeti fejlődésre s ha valahol, akkor bizonyára e téren legnehezebb a vizsgálat. Hogy pedig csakugyan változást, fejlődést tapasztalhatunk e téren is, legegyszerűbben az *és*-ből fejlődött *is* kötőszónak a régi nyelvben általánosan egyöntetű s a mai nyelvhasználattól eltérő mondattani szerepével, illetőleg helyével bizonyíthatnók. Még Telegdinél is gyakran találkozunk nemcsak ennek, hanem egyéb kötőszóknak is a mai szokástól eltérő elhelyezésével a mondatban.

Általában azonban azt mondhatjuk, hogy Telegdi művei a szórendet illetőleg közel állanak korunkhoz. Találhatni ugyan több olyan különbözőséget, amelyet ma nem helyeselhetünk, de ezeknek aránylag kicsiny száma méltán feljogosít bennünket arra, hogy Telegdi nyelvéről e tekintetben is sok kortársával szemben elismerőleg nyilatkozzunk.

Egy-két más eset leszámításával ez eltéréseket a következő főcsoportokba foglalhatjuk össze:

1. Leggyakrabban előfordul, hogy a hangsúlyos szó és ige között egy vagy több szó is helyet foglal: Először azért lőn, hogy meg ielentetneiec, *mimodon* Christus annera fel *magasztaltatot volna* feltámadásában 12. arrul beszellenec *mimodon* halálra *adatec* es meg *fezettetec* 51. Nemis tudgya az ember, *ki* életre es *ki* halálra *rendeltetec* legyen 562. Kiből megteczie, hogy itt *nem* igazat mondasz. Fel. 138.

2. Többször található az összetartozó részeknek ilyféle szétválasztása is: Azert *ebben is* az *dichősegeben* feltamadasa által menne be 21. Eleg minekűnc az mi lelki esmeretűnknecc bizonság tétele, ha *senki* nem leszenis *egyeb*, à ki minket iamboretana 466. Két féle nézői valanac *ennec* à Christus *choda tetelenec* 742.

3. A kötőszók elhelyezésében legtöbb eltérést a részint fogalom-, részint mondatkapcsoló is mutat, de tapasztalható más kötőszóknál és a kérdő *e-nél* is: à testnecc bölchesége az Istennec törvénye ala nem hajol, mert vgyan *nem* lehetis 67. *Nem* egkkeppenis tartiac magokat hozza 742. Mert nem tudgya az ember gyűlölseregű melltó [] vagy szeretetre 141.

4. Az igekötőket többször nem választja el az igétől, holott ma az elválasztást mind a hangsúlyos állítmány, mind pedig egyéb hangsúlyos mondatrészeknek az a természete, hogy a főhangsúlyos mindig az állítmány előtt áll, megkívánja: És à ki karomlandgya az vr neuet, halállal meg *hallyon*, à népnecc *sokasaga* meg *kőnezz* ütet 742. Mert Christusis *azonképpen* be *rekesztetec* az meg pecheteltetec koporsoba 8. Néha meg helytelenül is választja el: Ne illes engemet mert meg *fel* nem mentem [] atyamhoz 17. A Prophetais meg mondotta vala, hog à törveny Sionból menendő volna *ki* 272.

5. Latin hatásra vallanak az efféle szerkezetek: nemellyec harminczszer valo száz ezer embert mondanac hog ot lepet volna az romai sereg 545. oly igen vtallya hogy chac égűt sem akaria hogy egyenec velle az hiuec Fel. 15. Az Anabaptistakat miért vegezte egynehanyyszer ez orszag à gyűlesekben, hogy ki kergessecc à mi hazankból. Fel. 61.

6. Legkülönösebb a hangsúlytalan állítmánynak a mondat elejére, a hangsúlyos mondatrésznek pedig a mondat végére való helyezése: *Szolla* az előt Christus az igenec *praedicallasarul* és a *hitrűl*, immáron *emlekezie* az szentsegeknecc *szolgaltatásarul* 211. Ez azonban a legnagyobb ritkaságok közé tartozik.

B) Mondatfűzés.

Az összetett mondat alakításának módja bizonyos tekintetben hasonlóságot mutat az egyes beszédrészeknek mondatná való alakításával. Itt a kötőszóknak és vonatkozó névmásoknak van ugyanis oly szerepök, mint a ragoknak a mondatalkotásban. E kötőszók

és névmások azonban többször el is maradhatnak s ilyenkor a két vagy több mondat összetartozását a hangsúlyozással tüntetjük fel. Különösen a nép nyelvében és a költői nyelvben találkozhatni ilyen szerkezetekkel. Telegdi nyelvről ezt nem igen mondhatjuk, sőt néha pazarul is él a kötőszókkal, a mai nyelvszokással ellentétben egyikét-másikat fölöslegesen alkalmazza. A régiességet, melyet Telegdi nyelvében általában észlelhetünk, a kötőszókat illetőleg is megtaláljuk, még pedig akár az alakot, akár a jelentést tekintjük. Ez utóbbi szempontból főleg a *holott*-ot említhetjük meg a mainál sokkal szélesebb használatánál fogva. A *hoggy* kötőszó mai összes alkalmazásaiban előfordul, s azonfelül még egy-két más kötőszót is helyettesít. Mai használatát elmellőzve csak egyéb szerepeire terjeszkedünk ki; különben pedig a mellékmondatoknak mellé- és alárendelt mondatokra való felosztását tartjuk tárgyalásunkban szem előtt, s ezen főcsoportokon belül ismertetjük Telegdi nyelvének e tekintetben is megnyilatkozó sajátosságait.

I. Mellérendelt mondatok.

a) Kapcsolt mondatok.

1. A kapcsoló kötőszók közül mai nyelvünkben is a fogalom- és gondolatkapcsoló és örvend a leggyakoribb használatnak. Telegdinél azonban még sűrűbben található, különösen a szt. írási helyeknek magyarításaiban. Kétségtelen, hogy az eredeti héber szöveg hatásának kell e jelenséget tartanunk; ebből került ugyanis a latinba s innen azután egyéb fordításokba (Sim. MKtszók: I. 10.), a többi között a magyarba is. E hatásnak kell tulajdonítanunk eredeti szerepének, jelentésének megváltozását is. Többször található még ma is ellentétes és következtető kötőszók helyett; Telegdi is használja ily értelemben, de csak ritkán: Sokac az igazaknac nyomorusagi, *es* mind azokbol meg szabadettya őket az vr 137. Hallottatoc hogy én meg mondotam tinectec. El megyec *es* (megszorító *de h.*) meg terec hozzatoc 250. vg hiszi hog fel tamaszthattya leannyat, *es* (megszorító *de h.*) nem kilömben, ha be megyen hazaba *es* kezet reia veti 835. Oerülénec az apostolokis... hog ütet az mennyei boldogsagba lattyac vala bemenni. *Es* (következtető *tehát*) it meg erősettetic hitünkne agazattya, melyben azt vallyuc... 225. Ezt miuel hogy nem tagadhatod igaznac lenni, azt irod, hogy chac emlétem, *es* (*tehát, azért*) ottan vissza czáfolom Fel. 69.

2. Az *is* kötőszónak használata legfeltűnőbb a tagadó mondatokban; ezeknek igen nagy részében még nem olvadt össze a tagadó *nem*-mel *sem*-mé, vagy a *nincsen* igével *sincsen*-né: De meg hidgyed, hogy vg *nem* iteltetűnc mies, ha mast *nem* itelűnc 436. *nem* túri el aztis, ha mi az ű hazaban trechelűnc 888. De azis *ninchen* mi ellenűnc 161. Touabba *ninchenec*. azokis a pokolba 177. Ha azonban a tagadó *ige* vagy kötőszó *nem* közvet-

lenül érintkeznek az *is*-sel, akkor ez utóbbi maga is helyettesíthető a mai nyelvhasználat szerint *sem*-mel, de szokottabb a tagadó *sem*-be, illetőleg *sincsen*-be való összevonásuk.

3. A *szintén* kötőszónak eredeti határozói *egyszersmind*, *hasonlóképen* jelentését is megtalálhatjuk Telegdinél: Mert ha nem *szintén* balgatagoc voltanac, meg gondolhattac hog' nem chac emberec előtt a poklossagert, hanem Isten előttis a bünert vtalatosoc valanac 624.

Mai rendes jelentésén kívül egyébként még *mintegy*, *mint*-tel kapcsolatban *quemadmodum*, *sicut* és *épen*, *egészen* értelemben is előfordul: mely miat oly bizony hog' el kárhozic az ember mintha immar *szintén* el kárhozot volna 286. vgy higgyec a ti szauatokat, *mint szintén* az en tulaidon beszédemet 81. A mit Isten a végre adot az embereknek, hog' idűssegekre elnénc velle *szintén* azt fordettac karhozattyokra 397. az Moyses könyueit, mellyekben nem *szintén* niluan valo bizonság tetelec vannac a fel tamadásrul, beueuen az prophetakat hatra vetic vala 717.

4. Fölszólító, tagadó (tiltó) mondatokban a tagadást *nem*-mel is kifejezi még Telegdi a mai *ne*-vel szemben: *nem* testi kialtast erch it, hanem lelkit 388. Azt keuanna hogy *nem* azt gondollyuk meg, mit vesztet legyen el mi túllunc az első szüleknek büne 612. Előfordul az efféle mondatokban *se* is *ne* helyett: arra tanetit Christus, hog' szüntelen imadkozzunc, es mind addig *se* hadgy[]üc beket vrunknac, még... 191.

5. Ha a tagadás ígére irányul, akkor manapság mindannyiszor kétszeresen fejezzük azt ki, valahányszor *sem* mellett az ígén kívül más névszó is áll, de egyébként is szokottabb ma már a kettős tagadás. A 17. századig azonban mindkét esetben egyszerű tagadást használtak s azóta is az újabb időkig legnagyobb részét csak szórványosan akadunk kettős tagadásra: *sem* [] alamosnakodtanac, *sem* [] imadkoztanac, *sem* [] bőitöltene 464. az belső tisztatalanságot [] itelic, *sem* büntetic 723. Igen ritkán megtalálható a kettős tagadás is.

Tagadó névmás és *egyéb* között viszont a tagadás nyomósítására rendszerint kiteszi a *nem* kötőszót is: Az imadság semmi *nem* egyéb, hanem elmenkne Istenhez valo fel emelése 169. A kiralyrul valo példa beszéd... semmi *nem* egeb, hanem intés 747.

6. A mai páros *mind-mind*-del egyenértékű a régiségben az egyszerű *mind*; Telegdi is az első kiemelt szó előtt teszi ki: ki *mind* Istennek [] embernek igazán neuezetic 339. meg ígerte nekűnc hogy *mind* testűnkre [] lelkűnkre gondot akar viselni 658.

b) Választó mondatok.

A választó mondatok semmi különlegességet nem mutatnak. Legföljebb azt lehet mégis megemlítenünk, hogy az *avagy* kötőszót sokkal gyakrabban használja, mint a mai nyelvszokás.

c) *Ellentétes mondatok.*

1. Telegdinek legsűrűbben használt ellentétes kötőszava a *de*.

A mai *hanem*-mel szemben többször használja tagadó mondatok után is az *ellenmondás* jelölésére: azt akaria, hogy à kősszeg az ű feienec talalmánya vtan ne iarion, *de* figien az Istenec igeietűl 161. Néhá a megengedő mellékmondatok főmondatában használatos mégis-t *de* helyettesíti: Az az, hog à Christus, Istenec fia, hog noha megholt, *de* megint fel tamadot 778. Es noha sokakat ki szóktetnek belőle, *de* azért à haio es a haioban valasztottac mind enni dihóskódes közöttis meg maradnac 455.

2. Lépten-nyomon találkozhatni a most már régies *maga*, *de maga* kötőszókkal, még pedig a legkülönbözőbb jelentésárnyalatokban; az ellentétes kötőszóknak úgyszólván valamennyiét helyettesíti; a mai nyelvhasználat szerint a következő kötőszóknak felel meg Telegdinél: *de, azonban, hanem, pedig, mégis* s a megengedő *noha, jóllehet*: *Maga* ha megtekentyűc, à mit Ezechielnel mond Isten kilömben talallyuc à dolgot 500. Így még 307. 366. 644, 863. stb. Es mentekben szorgalmatosac valanac rolla, mint vonhatnaiac el az nagy kőuet à koporsonac aitaiaurul. *De maga* oda kőzeletuen meglatac, hogy immar el vetetet volna onnet à kő 15. Így még X. 153. 287. 756 stb. Ne illes engemet, mert meg fel nem mentem atyámhoz. *De maga* mennyel az en atyam-fiaihoz, es mond ezt nekiec 17. Így még 172. pasztornac mongya magat: *Maga* belől ragadozo farkas 108. Így még XIII. 332. 625. 695. 837 stb. ha fel nem kelis, es nem adis neki azért hogy barattya, *de maga* annac ő untatassaert fel kel es ad neki 190. Így még 323. 341. stb. Es è szép neu mellett igen mutogattyac vgyan szénét az Istenes eletnec, *de maga* annac ereiet meg tagatat 503—504. Így még IV. VI. 124. 415. 718. stb.

3. *Pedig*-et használ írónk fokozó értelemben (*de h.*) és következtető (*azért, tehát*) jelentéssel is: à ket fel kőzöt valami kőtesnec kellett lenni, lőttis *kedig* 67. De hogy meg esmerie ez világ, hogy szeretem az Atyat, à mikeppen *kedig* parancholta ennekem az Atya vgy chelekedem 250.

4. Gyakran találkozunk a ma már csak helyyel-közszel használt megkülönböztető *hanem*-mel: Vallyon ki bochatnaia meg egeb bűnőket, *hanem* chac az Isten? 742. Es az ige ki kezdetben volt nem egyeb, *hanem* az Isten fia 328. Így még 485. 510. 586. 638. stb. Ide tartozik az összetett *hanemha* is, melyet a mai nyelv szokás szerint *ha csak nem-, ha ugyan nem*-mel lehetne helyettesíteni: Mert senki nem teheti è chodakat, mellyeket te tesz, *hanemha* az Isten leend ű vele 313. *Hanem* ha valaki vyonnan születendic: nem lathattya Istenec orszagat 313.

5. A mai *viszont* mindig teljesebb *viszontag* alakban fordul elő: *Viszontag* az alnoc szem, à gonosz igekezet 31. *viszontag* az iduősseges hitis, nem chac à mezetelen hitelt rekeszti az ű neuezeti ala 288. Így még 121. 113. 153. 219. 237. stb.

6. Meglehetős sűrűn használja Telegdi az *azonközben* időhatározó szót is ellentétes kötőszó gyanánt (*azonban* h.): hani vagy on közöttünk ki meg ítélné a szaiát Isten neuenec dicheretire? *Azon közbe* karomlasra szüntelen meg tudgyuc ereszteni nyelvünket 593. váltig nyugúnc a rabsag alatt. *Azonközbe* senki meg nem gondollya mi legén ezeknek oka 819.

7. A *de*-t és *mindazonáltal*-t néha egyazon mondatban is kiteszi Telegdi: ha kedig valamikor chendeszis, *de mindazonáltal* orankent félne a haiosoc a következendő haborutol 453. Mert noha egynehanszer szegeenbe maradtanac, a Phariseusoc *de mindazonáltal* még sem nyugodanac 710.

d) Következtető mondatok.

A következtető mondatokat illetőleg Telegdi majdnem teljesen megegyezik a mai nyelvhasználattal. Kapcsolásukra ugyanazon kötőszavakkal él, mint ma, azzal a különbséggel, hogy az *azért*, az *okaért*, ez *okaért* és *annakokaért* szókat a jelenlegi használatnál jóval szélesebb körben alkalmazza; számos esetben tetszetősebb volna *tehát*: Így bizonyetom *azert*, hog az atyahoz es a fiuhoz egyenlő igaz Isten 354. Ha *azert* nekűnc is husuetűnc vagy on, valoban innepellyűnc 321. Latuan *ez okaert* az ot valo nepee, hogy a mérges kigyó kezerű le figgene mondanac ön kösztőc 216. Midőn *az okaert* a szolgál ezekűl megtert volna, meg beszelle ezeket az ű uranac 392. El hadta vala Isten adatni a Niniebelieket, de minel hogy meg alazac magokat, könyörűle raitoc. *Annacokaert* senkinec nem kel ketségbē esni 803.

e) Magyarázó mondatok.

Magyarázó kötőszónak kell tartanunk először is a gyakran előkerülő *mi*, *minem* (*hiszen*, *hiszen nem*) szócskákat. Többször ugyanis a vonatkozó névmással bevezetett mondat az előbbieknék magyarázatját foglalja magában, s ma másképp nem is igen érthetők meg az illető mondatot, ha a *mi*-t magyarázó kötőszóval nem cseréljük fel. E feltevésünk helyességét bizonyítja egyébként még az a körülmény is, hogy néha a latin szentírásmagyarázó az ezzel igen közel érintkező okadatoló kötőszavakat is így fordítja. Pl. Hogy hihetne (a gyermekek) azt kérdic az anabaptistac, ha az okossággal nem elhetne? *Minem* az mi okossagunc ereieből vagy on a hit, hanem Istennec adomaűabol 736. Miert akartoc meg halni Israelnec háza. *Mi nem* gyönyörködöm én a meg halonac halalába 803. (quare moriemini domus Israel? Quia nolo mortem morientis, dicit Dominus Deus. Ez. 18, 31. és 32.) Így még 88. 380. 736.

Az okadatoló *mert*-tel többször él Telegdi, mint a magyarázó *ugyanis*-sal; jelentésre nézve nincs ugyan lényeges különbség köztük, de szabatoság szempontjából mégis magyarázó kötőszót

kívánunk, mikor nem annyira az okát mondjuk meg valamely cselekvésnek vagy lelki állapotnak, mint inkább csak magyarázatát adjuk. Ennélfogva helyesebb volna *ugyanis* Telegdi következő és egyéb hasonló mondataiban: Kichoda fordettya el minekűnc à köuet à koporsonac aitaiaul? *Mert* igen nagy vala. (Erat *quippe* magnus valde Marc. 16, 4.) Neuedrul esmerlec tegedet, *mert* keduet talaltal en előttem 380. (Novi te ex nomine, et invenisti gratiam coram me Exod 33, 12.) Az ő kouasz helyet mas vy kouaszis talaltassec mi bennűnc, *Mert* io kouasz vagyon, tudnya illic az Istenec orszaga, az Euangeliom 37. tanullyuc meg ez Euangeliombol: ki legyen e szőlőben à vinczeler auag à szőlő miues, *mert* az atya Isten III: 218.

Alaki szempontból a *tudniüllik*-nek régi *tudnya illic* alakját említhetjük meg; s ez számra nézve jóval felülmulja Telegdinél a mai alakot. Egyébként pedig Telegdi is teljesen megegyezik a magyarázó mondatokat illetőleg a mai nyelvszokással.

II. Alárendelt mondatok.

Az alárendelt mondatokat kapcsoló kötőszók tárgyalásánál eddigi eljárásunktól csak annyiban térünk el, hogy a *holott*-ot összes jelentéseivel a helyhatározó mondatok körében ismertetjük; úgy szemléltethetőbb lesz összes funkciói szerint, amelyekben Telegdinél előkerül.

Az alanyi és tárgyi mondatokat egyszerűen elmellőzhetjük, minthogy ezeknek tipikus kötőszava Telegdinél is a mai *hogy*. A jelzői mondatokat is a mai nyelvvel megegyezően kapcsolja a főmondathoz, t. i. *hogy*-gyal és vonatkozó névmásokkal, azért ezek tárgyalását is mellőzhetjük. Eszerint tehát külön pusztán a határozói mondatokról kell szólnunk. Osztályozásukat illetőleg a mondathatározók felosztását követjük.

Határozói mondatok.

1. Helyhatározó mondatok.

A helyhatározó mondatok kapcsolására Telegdi is használja a manapság szokásos kötőszókat. Ezekon kívül azonban még a *holott*-ot is sűrűn alkalmazza eredeti helyi jelentéssel; mai íróinknál ily jelentésben legfeljebb csak mint régiesség található meg: A hely, *holot* à szent lelec adatec Jerusale volt 272. az oda fel valo dolgokat keressetec *holot* az Christus vagyon 26. Átvitt helyi jelentéssel: Kihez hasonloc vrunknac imez mondasies, *holot* az apostoloknac imigyen szolla 158. Előfordul kérdőszó és közelebbre mutató határozószó gyanánt is: Ha peniglen aztis akariátoc érteni *holot* és mikor kezdettenec az emberec templomot éppeteni és szentelni az ű teremtoiőknec tisztessgere megmondom 880. Reaioc léhe és monda nekic. Vegyetec à szent Lelket... *Holot*

legelőszőr azt ved eszedbe 83. Következie immar, hogy azt bizonéhcuc meg, hogy az Istennek fia volt az előt is, midőn emberi testet vőt föl a szűznec meheben. *Holot* legelőszőr azt kel meg ertenűnc. 328 stb.

Nem ritka a *holott* Telegdinél mint időhatározó kötőszó: És *holot* immaron à varas meg szallatot volna, utolso szaua è lőn. Jay enekemis 543. És *holot* eszekbe vőttec volna, hogy volnanac ollyac közöttőc, kic aranyat nyeltenec vala el... egy eiel ket ezernel többet hasogatanac meg 549.

Leggyakrabban azonban mint okhatározó kötőszó fordul elő: te sem vagy iob masnal, *holot* à te lelked is soc kilőmb kilőmb fele bűnökkel meg homalyosettatot 492. *Holot* azért à halaadas kedues Istennel keriűc ű szent felseget 644. Így még 64. 264. 317. 416. 471. stb. Inkább magyarázatot, mint okadato-lást foglalnak magukban az efféle *holott*-os mondatok: Sőt hitelensegreis, (reia vonson a fősuenség) *holot* lattyuc, hoğ sokan megtagadjac hiteket, és törőkcze lesz nec 404. Nem tilttya azt vrunc, hoğ az egházi feiedelmec auag birac itellyec à gonoszokat. *Holot* sz. Pál megítélte à Corinthusbeli paraznat 433.

Többször található a *holott* mai rendes megengedő szerepében is, de nem alkalmazza oly gyakran, mint a *noha*-t.

2. Időhatározó mondatok.

Az időhatározó mondatokban legszembetűnőbb a *midőn* kötőszónak a maitól elűtő használata. Jelenleg ugyanis csak egyidejű mellékmondatokat kapcsol s mint függő kérdéseknek kötőszava sem használatos. Telegdi utóidejű mellékmondatokban is használja, függő kérdésben meg épen nem ritka; Következie immar hoğ azt bizonéhcuc meg, hogy az Istennek fia volt az előttis, *midőn* (mielőtt, hogy h.) emberi testet vőt fel à szűznec meheben 328. egyebűe néznec es az felől értekeznek *midőn* (mikor h.) kezdetneiec el vrunknak királysága 221. Mellyet mi okból és *midőn* kezdettenec legyen innepleni à mi eleinc, meg mondom ti nektec III:591.

A több időpontra vonatkozó mondatok kötőszavai gyanánt *valamidőn*-t és *valamikor*-t is használ *valahányszor* helyett: Ennec okaiért *vala midőn* hallođ az ű irasokból az Apostoloknak Praedicállasat, vgy tarchad azt, mintha az vrnac szaiaból hallanad az ű tulajdon beszédet 118. semminemű ellenkedő hatatalom meg nem maradhat *valamikor* űc egbe gyűluen aietatossággal könyő-rőgnec az ű vroknac 194.

Az érintkező előidejűséget kifejező mellékmondatok egyik rendes kötőszava a *mihelyt*; Telegdinél többször *mihelyen* alakban is előfordul; *mihelyen* keretéc, azonnal kész lőn űtet meg gogyetani 594. Mely Scityabeliec kőzōt, à mint Herodotus, es szent Hieronimus iriac, ollyac voltanac, kic az ű szűleiket es attyok-

fiait, meg sem hattac halni, hanem *mihelyen* meg venhetenec, azonnal megöltec, és megöttec őket 670.

Teljesebb és eredetibb alakot mutat néha a *mióta* kötőszó t. i. *miulta*; érdekes azonfelül a *fogva* határozói igenévének *miotával* való kapcsolata is (névutós minőségében) holott ma csak *től* ragos határozóval kötjük össze: de mení ideie vagyón, *miulta* ezen nevet reianc attác III:36. Ma ezt *hogy* kötőszós birtokos jelzői mondatnál helyettesítenők. Ez pedig *miolta fogva* be iöttem, meg nem szűnt labaimnac apulgatasatul III:464.

Alaki szempontból érdemes a megemlítésre az időhatárt kifejező mondatok *még* kötőszava, amennyiben Telegdi igen szereti a nyomosító *len* elemmel összekapcsolni: Vly iob kezem felől *meglen* az te ellenségidet labaid ala vetem 21. el megyen *meglen* meg talallya azt a mely el veszet volt 410.

3. Körülményhatározó mondatok.

a) Föltételező és megengedő mondatok.

Telegdinél is, mint a régi nyelvben általában, egészen közönséges a *ha* föltételes kötőszó (eredetére nézve időhatározói) a mai kérdő *vajjon*-nak megfelelően; alkalmazásában kétféle eljárást követ; vagy magányosan használja kérdőszó gyanánt, vagy pedig az *e* szócskával köti még össze s ezt mindig az állítmányhoz kapcsolja: meg próbállyátoc a lelkeket *ha* Istentől vannah ~ 434. *Ha* szabad szombaton gyógyetani ~ 702. A sídó papoknac adatot volt meg probalni, *ha* megtisztultu vagy nem 87. de nem tudgyuc *ha* választattunké vagy nem 142. A kérdő mondatnak van azonban Telegdinél még egy másféle szerkezete is, amelyben mintegy két elemmel fejezi ki a kérdést t. i. *nemde*- és *e*-vel. A kettő azonban egy mondatban manapság pleonasztikus használat: *Nemde* a mi sziuñnc geriesedz valae bennuñnc mikoron szollana nekunc az uton 275. *Nemde* mindketten a veremben esneke 428. 310. 644. 686. 792.

Néha *hogy*-ot találunk föltételező és megengedő *ha* helyett: es *hogy* valaki könyörög, annac búne meg bohattassec, meg bizonyettya a búñós aszony embernece példaia 188. Bizon iob *hoğ* a prophetaual imigyen szollunc Istennec 562. *Hoğ* bátor tellyes-séggel es minden fogatkozás nélkül meg tisztult volnais valaki, az ondor betegsegből, mindaz által ugyan nem tartottac tisztánac, hanem *ha* ... 631.

b) Móðhatározó mondatok.

Telegdinek leggyakrabban használt hasonlító kötőszavai közé tartoznak a ma már elavult *hogynemmint* és *hogysemmint*. Ez utóbbit azonban még Udvarhely megyében lehet hallani, de csak igen ritkán (Nyr. 8:168): közönséggel több iut az hiueknece a nyaualyaba, *hoğ nem mint* az hitetleneknece 131. kőñneb volna

à tűztől a meleget *hoj nem mint* ezeket egymastul el választani 587. inkább akartac az ű vaksagakba maradni, *hoj sem mint* ilyen fenyos világossagtul meg világosettatni 217. Inkáb kel Istennec engedni, *hoj sem mint* embereknek 238.

Nagyon közönségesek Telegdinél a *mentől-attól*-téle szerkezetek. Az ilyen mondatok arányt kifejező hasonlító mondatok; ma azonban az említett kapcsolat már elavult s *minél-annál*-t, vagy ritkábban *mentől-annál*-t alkalmazunk: *mentül* továbban iarsz à veszedelemtül, *attul* inkább nem esel bele 310. *mentül* több iot chelekedic ember, *attul* igazb leszen 517. Még szokatlanabb, s Telegdinél is egyedül álló a *mennyivel-attól*-féle szerkezet: az vsarara adot penznec *attul* nagyobbra nő haszna *meniuel* tovább marad az adosnac kezében 266.

c) Okhatározó mondatok.

A *mivelhogy* és *miérthogy* kötőszók alkalmazásait összevetve azt tapasztaljuk, hogy az utóbbit jóval gyakrabban használja Telegdi, mint a *mivelhogy*-ot (többi között 8. 32. 53. 63. 77. 221. stb. lapokon).

A *hogy* kötőszót többször olvashatjuk oly okhatározó mondatokban is, amelyekben a mai nyelv szokás *mert*-tet, vagy *mivel*-t követel: Azert karhoznac valakic el karhoznac, *hoj* a sötetseget szeretic nem à világosságot 288. De *hoj* ű mondgya nem tehetec egyebet benne, el kel hinnem 633. Jegesenec mondati kedig azért *hoj* Christus az ű első el ioueteleiben maganac iégzette az anyaszentegyházat 749.

Az *amennyiben* kötőszóval kapcsolt mondatokat sokféleképen nevezték el régi nyelvészeink (Sim. Magy. Kszók III: 223.) voltaképen azonban okhatározó mondatok ezek, s kötőszavuk is más okhatározó kötőszóval (leginkább *minthogy*-gyal) helyettesíthető legmegfelelőbbben. Telegdinél gyakran mutatkozik a régi *amennyiből* változat is: így let, az az, teremtet à Christusis, a *menyből* ember, es Daidnac magua: De a *menyből* Isten, nem lőt 353. Sőt vannac sokan ollyac, kic az Istennec aiandekit chac annibol ahettyac, *menyből* az ű keuansagokra vonhattyac 495.

Érdemes a megemlékezésre végül, hogy a *mivelhogy* kötőszó néha nem okhatározó mondatok kapcsolatára is szolgál: szent Palis vallya hogy bizonyos volt abban *mivelhogy* mind végic meg maradna az Istennec szeretetiben 146. Enni soc nag es rettentes nyaualyaknac es utolso veszedelemnec ez volt oka, *mivelhogy* à Sidoc meg nem esmertec, az ű latogatasoknac ideiet 550. mintha nem hallottac volna Euangeliomot, *miuelhoj* meg tellyesedet volna szent Davidnac imillyen szaua 856.

Az összetett mondatokról szóló tárgyalásunk befejezéseül s kiegészítéseül még egy pár oly szerkezetet sorolhatunk el, melyekben a mondatfűzésre szolgáló kötőszóknak részint kihagyását, részint pedig fölösleges használatát szemlélhetjük: Velem [hogy]

az Isten minket ki mutatott mint egy halálra valokat 129. Masodic dolog..., az ű bűnein valo keserues bankodas. Kit abban ielente [hogy] mellyet veri vala 570. De [mintha] mondanad, miért nem halgatnam 309. *Miképpen hogy* à Sidoc husuetnapian semmi kouaszt nem hadtanac az ű hazokban maradni 35. *Miképpén hogy*-os mondatokban még 139. 187. 501. Vagyon valami panaszzom te ellened. *Hogy* miuel az te első szeretetedet el hattad 143. Az időben, *hogy* mikor Jesus Hierusalemben menne 621.

Mondatrend.

A könnyedséget, amellyel Telegdi műveit még ma is olvashatni, kétségtelenül a mondatok általán véve arányos szerkezetének, a nagyon hosszú mondatok kerülésének kell tulajdonítanunk. Néha kerülnek ugyan elő hosszabb mondatfűzések, de ezek is mind oly természetliek, hogy a világosságnak, érthetőségnek éppenséggel nincsenek rovására. Közbeszúrások, melyek a megértést megnehezítik, csak igen kevés számmal találhatók. A körmondatos szerkezetek is csak a ritkább jelenségek közé tartoznak.

TELEGDI MIKLÓS NYELVE

TARTALOM

A hangjelölés sajátosságai ...	5
Hangtan ...	11
Jelentéstan ...	18
Alaktan ...	25
I. Szóösszetétel ...	25
II. Szóképzés ...	30
III. Ragozás ...	34
Mondattan ...	36
A) Szófügés ...	36
B) Mondatfügés ...	65
